॥ इत्यनुक्रमणिका ॥

॥ अथ श्रीकालज्ञानं स[illegible] प्रारभ्यते ॥

॥ मंगलाचरणम् ॥

यस्याः प्रसादमासाद्य, सद्यो विद्वान् भवेन्नरः ॥
वाग्वादिनी भगवती, शारदा वरदास्तु नः॥१॥

અર્થઃ—જેના પ્રસાદને પામીને પુરૂષ તરત વિદ્વાન્ થાય છે એવી જે વાગ્વાદિની ભગવતી શારદા તે અમને વરદાનને આપવાવાળી થાઓ ॥ ૧ ॥

॥ अथ कालप्रशंसा ॥

भ्रातः कष्टमहो महान्स नृपतिः सामंतचक्रं
च तत्; पार्श्वे सा च विदग्धराजपरिषत्ताश्चंद्र-
बिंबाननाः ॥ उन्मत्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते
वंदिनस्ताः कथाः; सर्वं यस्य वशादगात्स्मृति
पथं कालाय तस्मै नमः ॥ २ ॥

॥ अथ श्रीकालज्ञानं सभाषांतरं प्रारभ्यते ॥

॥ मंगलाचरणम् ॥

यस्याः प्रसादमासाद्य, सद्यो विद्वान् भवेन्नरः ॥
वाग्वादिनी भगवती, शारदा वरदास्तु नः॥१॥

अर्थः—जेना प्रसादने पामीने पुरुष तरत विद्वान् थाय छे एवी जे वाग्वादिनी भगवती शारदा ते अमने वरदानने आपवावाळी थाओ ॥ १ ॥

॥ अथ कालप्रशंसा ॥

भ्रातः कष्टमहो महान्स नृपतिः सामंतचक्रं च तत्; पार्श्वे सा च विदग्धराजपरिषत्ताश्चंद्रबिंबाननाः ॥ उन्मत्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते बंदिनस्ताः कथाः; सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ॥ २ ॥

અર્થઃ—હે ભાઇ! મહા કષ્ટની વાત છે કે તે મહોટા રાજા, તથા તે માંડલિક રાજાઓનો સમુદાય, તથા પડખામાં રહેલા વિદ્વાનોની અને રાજાઓની તે સભા, તથા ચંદ્રના જેવી મુખવાળી તે સીઓ તથા ઉન્મત્ત એવા રાજપુત્રોનો તે સમૂહ તથા તેઓની કીર્ત્તિને કહેનારા તે બંદિજનો તેમજ તે કથા, એ સર્વે જે કાળ થકી કેવળ સ્મરણમાં આવે છે તે કાળને નમસ્કાર હો ॥ ૨ ॥

साध्यासाध्यपरिज्ञानं, जीवितं मरणं तथा॥
येन विज्ञायते सम्यक्, कालज्ञानं तदुच्यते॥३॥

અર્થઃ—જેણે કરીને સાધ્ય, અસાધ્ય, જીવણ તથા મરણનું વિશેષપણું જાણવામાં આવે છે તે કાલજ્ઞાન કહેવાય છે ॥ ૩ ॥

कालः सृजति भूतानि, कालः संहरति प्रजाः॥
कालः सुप्तेषु जागर्त्ति, कालो हि दुरतिक्रमः॥४॥

અર્થઃ—કાલ સર્વ ભૂત પ્રાણીમાત્રને ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ તે કાલ સર્વ પ્રજાનો સંહાર કરેછે અને સર્વ સુતે છતે કાલ જાગે છે તે કાલને કોઈ ઉલ્લંઘી શકાતો નથી ॥૪॥

काले देवा विनश्यंति, काले चासुरपन्नगाः ॥
नरेंद्रा जंतवः सर्वे, सर्वं कालेन नश्यति ॥५॥

અર્થઃ—કાળે દેવતાઓ નાશ પામે છે, કાળેકરી દૈત્યો. નાગો, રાજાઓ તથા સકળ પ્રાણિયો અને સર્વ જગત્ વિનાશ પામે છે. ॥ ૫ ॥

चिरंचिदिनमध्ये तु पतंतींद्राश्चतुर्दश ॥ अब्दानां च शतस्यांते, सोपि काले विनश्यति ॥ ६॥

અર્થ —બ્રહ્માના એક દિવસને વિષે ચૌદ ઇંદ્રો પડે છે અને તેનાં સો વર્ષ પૂરાં થએથી તે પણ (બ્રહ્માપણુ) કાલે કરીને વિનાશને પામે છે. ॥ ૬ ॥

मानुषः शतजीवी च, पुरा देवेन भाषितम् ॥ विकर्म्मणः प्रभावेण, शीघ्रं कालेन नश्यति ७

અર્થઃ—માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષનું હોય છે, એવુ પૂર્વે ભગવાને કહેલુ છે; અને વિરૂદ્ધ કર્મના પ્રભાવે (આયુષ્ય પૂર્ણ થએથી) તરતજ કાલેકરી નાશ પામે છે. ॥ ૭ ॥

वर्षाः शीतं तथा चोष्णं, प्रत्यूपो मध्यमं दिनं॥ अपराह्णश्च षट्, कालाः कथ्यंते विबुधैः किल ८

અર્થઃ—વર્ષાકાળ, શીતકાળ, (શીયાળો) ઉષ્ણકાળ, (ઉનાળો) પ્રાતઃકાલ (પ્રભાત સમય) મધ્યાન્હકાળ (બપોરનો વખત) તથા દિનનો અસ્તસમય અર્થાત સંધ્યા

અર્થ—હે ભાઇ! મહા કષ્ટની વાત છે કે તે મહોટો રાજા, તથા તે માંડલિક રાજાઓનો સમુદાય, તથા પડખા માં રહેલા વિદ્વાનોની અને રાજાઓની તે સભા, તથા ચંદ્રના જેવી મુખવાળી તે સ્રીઓ તથા ઉન્મત્ત એવા રાજપુત્રોનો તે સમૂહ તથા તેઓની કીર્ત્તિને કહેનારા બંદિજનો તેમજ તે કથા, એ સર્વે જે કાળ થકી કેવળ સ્મરણમાં આવે છે તે કાળને નમસ્કાર હો ॥ ૨ ॥

साध्यासाध्यपरिज्ञानं, जीवितं मरणं तथा।
येन विज्ञायते सम्यक्, कालज्ञानं तदुच्यते॥३॥

અર્થઃ—જેણે કરીને સાધ્ય, અસાધ્ય, જીવણ તથા મરણનું વિશેષપણું જાણવામાં આવે છે તે કાલજ્ઞાન કહેવાય છે ॥ ૩ ॥

कालः सृजति भूतानि, कालः संहरति प्रजाः॥
कालः सुप्तेषु जागर्त्ति, कालो हि दुरतिक्रमः॥४॥

અર્થઃ—કાલ સર્વ ભૂત પ્રાણીમાત્રને ઉત્પન્ન કરે છે; મજ તે કાલ સર્વ પ્રજાનો સંહાર કરેછે અને સર્વ સુતે ૧તે કાલ જાગેછે તે કાલને કોઈ ઉલ્લંઘી શકાતો નથી ॥૪॥

, લે देवा विनश्यंति, काले चासुरपन्नगाः॥
नरेंद्रा जंतवः सर्वे, सर्वं कालेन नश्यति ॥५॥

અર્થઃ—કાળે દેવતાઓ નાશ પામે છે. કાળેકરી દૈત્યો, નાગો, રાજાઓ તથા સકળ પ્રાણિયો અને સર્વ જગત્ વિનાશ પામે છે. ॥ ૫ ॥

विरंचिदिनमध्ये तु पतंतींद्राश्चतुर्दश ॥ अब्दानां च शतस्यांते, सोपि काले विनश्यति ॥ ६॥

અર્થ —બ્રહ્માના એક દિવસને વિષે ચૌદ ઇંદ્રો પડે છે અને તેનાં સો વર્ષ પૂરાં થએથી તે પણ (બ્રહ્માપણુ) કાલે કરીને વિનાશને પામે છે. ॥ ૬ ॥

मानुषः शतजीवी च, पुरा देवेन भाषितम् ॥ विकर्म्मणः प्रभावेण, शीघ्रं कालेन नश्यति ७

અર્થઃ—માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષનું હોય છે, એવું પૂર્વે ભગવાને કહેલું છે, અને વિરૂદ્ધ કર્મના પ્રભાવે (આયુષ્ય પૂર્ણ થએથી) તરતજ કાલેકરી નાશ પામે છે. ॥ ૭ ॥

वर्षाः शीतं तथा चोष्णं, प्रत्यूषो मध्यमं दिनं॥ अपराह्णश्च षट्, कालाः कथ्यंते विबुधैः किल ८

અર્થઃ—વર્ષાકાળ, શીતકાળ, (શીયાળો) ઉષ્ણકાળ, (ઉનાળો) પ્રાતઃકાલ (પ્રભાત સમય) મધ્યાન્હકાળ (બપોરનો વખત) તથા દિનનો અસ્તસમય અર્થાત સંધ્યા

અર્થ —હે ભાઇ! મહા કષ્ટની વાત છે કે તે મહોટા રાજા, તથા તે માંડલિક રાજાઓનો સમુદાય, તથા પડખામાં રહેલા વિદ્વાનોની અને રાજાઓની તે સભા, તથા ચંદ્રના જેવી મુખવાળી તે સ્ત્રીઓ તથા ઉન્મત્ત એવા રાજપુત્રોનો તે સમૂહ તથા તેઓની કીર્ત્તિને કહેનારા તે બંદિજનો તેમજ તે કથા, એ સર્વે જે કાળ થકી કેવળ સ્મરણમાં આવે છે તે કાળને નમસ્કાર હો ॥ ૨ ॥

साध्यासाध्यपरिज्ञानं, जीवितं मरणं तथा ॥
येन विज्ञायते सम्यक्, कालज्ञानं तदुच्यते॥३॥

અર્થઃ—જેણે કરીને સાધ્ય, અસાધ્ય, જીવણ તથા મરણનું વિશેષપણું જાણવામાં આવે છે તે કાલજ્ઞાન કહેવાય છે ॥ ૩ ॥

कालः सृजति भूतानि, कालः संहरति प्रजाः॥
कालः सुप्तेषु जागर्त्ति, कालो हि दुरतिक्रमः॥४॥

અર્થઃ—કાલ સર્વ ભૂત પ્રાણીમાત્રને ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ તે કાલ સર્વ પ્રજાનો સંહાર કરેછે અને સર્વ સુતે છતે કાલ જાગે છે તે કાલને કોઈ ઉલ્લંઘી શકાતો નથી ॥૪॥

काले देवा विनश्यंति, काले चासुरपन्नगाः ॥
नरेंद्रा जंतवः सर्वे, सर्वं कालेन नश्यति ॥५॥

અર્થઃ—કાળે દેવતાઓ નાશ પામે છે. કાળેકરી દૈત્યો, નાગો, રાજાઓ તથા સકળ પ્રાણિયો અને સર્વ જગત્ વિનાશ પામે છે. ॥ ૫ ॥

विरंचिदिनमध्ये तु पतंतींद्राश्चतुर्दश ॥ अब्दानां च शतस्यांते, सोपि काले विनश्यति ॥ ६॥

અર્થ—બ્રહ્માના એક દિવસને વિષે ચૌદ ઇંદ્રો પડે છે અને તેનાં સો વર્ષ પૂરાં થએથી તે પણ (બ્રહ્માપણ) કાળે કરીને વિનાશને પામે છે. ॥ ૬ ॥

मानुषः शतजीवी च, पुरा देवेन भाषितम् ॥ विकर्म्मणः प्रभावेण, शीघ्रं कालेन नश्यति ७

અર્થઃ—માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષનું હોય છે. એવું પૂર્વે ભગવાને કહેલું છે; અને વિરુદ્ધ કર્મના પ્રભાવે (આયુષ્ય પૂર્ણ થએથી) તરતજ કાળેકરી નાશ પામે છે. ॥ ૭ ॥

वर्षाः शीतं तथा चोष्णं, प्रत्यूषो मध्यमं दिनं॥ अपराह्णश्च षट्. कालाः कथ्यंते विबुधैः किल ८

અર્થઃ—વર્ષાકાળ, શીતકાળ. (ચીયાળો) ઉષ્ણકાળ, (ઊનાળો) પ્રાતઃકાલ (પ્રભાત સમય) મધ્યાન્હકાળ (બપોરનો વખત) તથા દિનનો અસ્તસમય અર્થાત સંધ્યા

અર્થ—હે ભાઇ! મહા કષ્ટની વાતછે કે તે મ્હોટો રાજા, તથા તે માંડલિક રાજાઓનો સમુદાય, તથા પડખામાં રહેલા વિદ્વાનોની અને રાજાઓની તે સભા, તથા ચંદ્રના જેવી મુખવાળો તે સ્ત્રીઓ તથા ઉન્મત્ત એવા રાજપુત્રોનો તે સમૂહ તથા તેઓની કીર્ત્તિને કહેનાર તે બંદિજનો તેમજ તે કથા, એ સર્વે જે કાળ થકી કેવળ સ્મરણમાં આવે છે તે કાળને નમસ્કાર હો ॥ ૨ ॥

साध्यासाध्यपरिज्ञानं, जीवितं मरणं तथा ॥
येन विज्ञायते सम्यक्, कालज्ञानं तदुच्यते॥३॥

અર્થઃ—જેણે કરીને સાધ્ય, અસાધ્ય, જીવણ તથા મરણનું વિશેષપણું જાણવામાં આવે છે તે કાલજ્ઞાન કહેવાય છે ॥ ૩ ॥

कालः सृजति भूतानि, कालः संहरति प्रजाः॥
कालः सुप्तेषु जागर्त्ति, कालो हि दुरतिक्रमः॥४॥

અર્થઃ—કાલ સર્વ ભૂત પ્રાણીમાત્રને ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ તે કાલ સર્વ પ્રજાનો સંહાર કરેછે અને સર્વ સુતેછતે કાલ જાગે છે તે કાલને કોઇ ઉલ્લંઘી શકાતો નથી ॥૪॥

काले देवा विनश्यंति, काले चासुरपन्नगाः ॥
नरेंद्रा जंतवः सर्वे, सर्वे कालेन नश्यति ॥५॥

અર્થઃ—કાળે દેવતાઓ નાશ પામે છે. કાળેકરી દૈત્યો, નાગો, રાજાઓ તથા સકળ પ્રાણિયો અને સર્વ જગત વિનાશ પામે છે. ॥ ૫ ॥

विरंचिदिनमध्ये तु पतंतींद्राश्चतुर्दश ॥ अब्दानां च शतस्यांते, सोपि काले विनश्यति ॥ ६॥

અર્થ —બ્રહ્માના એક દિવસને વિષે ચૌદ ઇન્દ્રો પડે છે અને તેનાં સો વર્ષ પૂર્ણ થએથી તે પણ (બ્રહ્માપણ) કાલે કરીને વિનાશને પામે છે ॥ ૬ ॥

मानुषः शतजीवी च, पुरा देवेन भाषितम् ॥ विकर्म्मणः प्रभावेण. शीघ्रं कालेन नश्यति ७

અર્થઃ—માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષનું હોય છે. એવું પૂર્વે ભગવાને કહેલું છે, અને વિરૂદ્ધ કર્મના પ્રભાવે (આયુષ્ય પૂર્ણ થએથી) તરતજ કાલેકરી નાશ પામે છે. ॥ ૭ ॥

वर्षाः शीतं तथा चोष्णं,प्रत्यूषो मध्यमं दिनं॥ अपराह्णश्च षट्, कालाः कथ्यंते विबुधैः किल ८

અર્થઃ—વર્ષાકાળ, શીતકાળ. (શીયાળો) ઉષ્ણકાળ, (ઊનાળો) પ્રાતઃકાલ (પ્રભાત સમય) મધ્યાન્હકાળ (બપોરનો વખત) તથા દિનનો અસ્તસમય અર્થાત સંધ્યા

कालाग्निर्जठरे जात, स्तस्य वांछा चतुर्विधा ॥
आहारश्चोदकं निद्रा, कामश्चैव चतुर्थकः॥१२॥

અર્થઃ—કાળરૂપી અગ્નિ ઉદરનેવિષે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેને ચાર પ્રકારની વાંછા ઉત્પન્ન થાય છે, આહાર, ઉદક (પાણી), નિદ્રા તથા કામ એવી રીતે ચારેનો સમૂહ જાણવો ॥ ૧૨ ॥

अन्नहीनो दहेद्धातु, संवुहीनश्च शोणितम् ॥
कामहीनो दहेच्चक्षु, रनिद्रा रोगकारिणी॥१३॥

અર્થઃ—અન્નથકી રહિત કાળ ધાતુને બાળે છે; પાણીથકી રહિત લોહીને બાળેછે; કામથકી રહિત આંખોને દહન કરેછે અને નિદ્રા વિના રોગની ઉત્પત્તિ કરે છે. ૧૩

अस्तमेति यथा वाताद्दीपस्तैलादिसंयुतः ॥
निवातरक्षणाद्देही तथैवागंतुकमृत्युभिः ॥ १४ ॥

અર્થઃ—જેમ દીવામાં પરિપૂર્ણ તેલ ભરેલું છતાં તે દીવો વાયુથી ઓલાઇ જાયછે તેમ આગંતુક મૃત્યુથી પ્રાણીઓનું મૃત્યુ થાય છે એમ જાણવું. પરંતુ જેમ વાયુ વગરની જગ્યામાં રાખવાથી દીવો રહેછે, તેમ આગામિ મરણથી રક્ષણ કરેતો પ્રાણીઓ બચી શકે છે ॥ ૧૪ ॥

કાલ એ ૭ સ્વરૂપેકરી કાલ કહેવાય છે. ॥ ૮ ॥

कालेन वृक्षः फलति, काले धान्यं प्रजायते॥
कालेन नारी द्रवति, सर्वं कालेन जायते॥९॥

અર્થ —કાલેકરી ઝાડોમાં ફળો થાય છે, કાલેકરી ધાન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, કાલેકરી સ્ત્રી ઋતુને પામીને ગર્ભ ધારણ કરે છે, એવી રીતે સર્વ કાલેકરીને ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૯ ॥

कालेन तोयं पतति, काले वीजं च वापयेत्॥
काले च कर्मसाफल्यं, विपरीते विपर्ययः॥१०॥

અર્થઃ--કાલેકરી મેઘ પાણીની વૃષ્ટિ કરે છે; કાલેકરી બીજ વાવવામાં આવે છે; કાલેકરી કર્મોની સફળતા થાય છે; અને કાલની વિપરીતતાથી (ઋતુ ગયાથી) સર્વ વિનાશને પામે છે ॥ ૧૦ ॥

क्रोधलोभप्रसंगेन, कालः कलयते जगत्॥
ज्ञानयोगसदाभ्यासैः, कालो रक्षति सर्वदा ११

અર્થ.—ક્રોધ અને લોભના પ્રસંગેકરી કાલ સર્વ જગતનું ભક્ષણ કરે છે; પરંતુ જ્ઞાન અને યોગના સદા અભ્યાસેકરી મનુષ્યની સર્વદા કાલ રક્ષા કરે છે ॥ ૧૧ ॥

कालाग्निर्जठरे जात, स्तस्य वांछा चतुर्विधा ॥
आहारश्चोदकं निद्रा, कामश्चैव चतुर्थकः॥१२॥

અર્થ —કાળરૂપી અગ્નિ ઉદરનેવિષે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેને ચાર પ્રકારની વાંછા ઉત્પન્ન થાય છે. આહાર, ઉદક (પાણી), નિદ્રા તથા કામ એવી રીતે ચારેનો સમૂહ જાણવો ॥ ૧૨ ॥

अन्नहीनो दहेद्धातु, स्तुहीनश्च शोणितम् ॥
कामहीनो दहेच्चक्षु, रनिद्रा रोगकारिणी॥१३॥

અર્થઃ—અન્નથકી રહિત કાળ ધાતુને બાળે છે; પાણીથકી રહિત લોહીને બાળેછે, કામથકી રહિત આંખોને દહન કરેછે અને નિદ્રા વિના રોગની ઉત્પત્તિ કરે છે. ૧૩

अस्तमेति यथा वाताद्दीपस्तैलादिसंयुतः ॥
निवातरक्षणाद्देही तथैवागंतुमृत्युभिः ॥ १४ ॥

અર્થઃ—જેમ દીવામાં પરિપૂર્ણ તેલ ભરેલું છતાં તે દીવો વાયુથી ઓલાઇ જાયછે તેમ આગંતુક મૃત્યુથી પ્રાણીઓનું મૃત્યુ થાય છે એમ જાણવું. પરંતુ જેમ વાયુ વગરની જગ્યામાં રાખવાથી દીવો રહેછે, તેમ આગાનિ મરણથી રક્ષણ કરેતો પ્રાણીઓ બચી શકે છે ॥ ૧૪ ॥

कालाग्निर्जठरे जात, स्तस्य वांछा चतुर्विधा ॥
आहारश्चोदकं निद्रा, कामश्चैव चतुर्थकः॥१२॥

અર્થઃ—કાળરૂપી અગ્નિ ઉદરનેવિષે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે તેને ચાર પ્રકારની વાંછા ઉત્પન્ન થાય છે, આહાર, ઉદક (પાણી), નિદ્રા તથા કામ એવી રીતે ચારેનો સમૂહ જાણવો ॥ ૧૨ ॥

अन्नहीनो दहेद्धातु, संबुहीनश्च शोणितम् ॥
कामहीनो दहेच्चक्षु, रनिद्रा रोगकारिणी॥१३॥

અર્થઃ—અન્નથકી રહિત કાળ ધાતુને બાળે છે; પાણીથકી રહિત લોહીને બાળેછે; કામથકી રહિત આંખો ને દહન કરેછે અને નિદ્રા વિના રોગની ઉત્પત્તિ કરે છે. ૧૩

अस्तमेति यथा वाताद्दीपस्तैलादिसंयुतः ॥
निवातरक्षणाद्देही तथैवागंतुमृत्युभिः ॥ १४ ॥

અર્થઃ—જેમ દીવામાં પરિપૂર્ણ તેલ ભરેલું છતાં તે દીવો વાયુથી ઓલાઈ જાયછે તેમ આગંતુક મૃત્યુથી પ્રાણીઓનું મૃત્યુ થાય છે એમ જાણવું. પરંતુ જેમ વાયુ વગરની જગ્યામાં રાખવાથી દીવો રહેછે, તેમ આગાનિ મરણથી રક્ષણ કરેનો પ્રાણીઓ બચી શકે છે ॥ ૧૪ ॥

એવી રીતે વિચારથી જણાય છે, અને તેઓ અનેક લોકો વિનાશને પામીને પાછા ફરતા નથી માટે માયાના મોહ મય એવી ભયને ઉપજાવનારી તૃષ્ણાને આપણે વ્યર્થ વહન કરીએ છીયે ॥ ૧૭ ॥

मन एव स्थिरं कुर्यात्, मनसा मारुतः स्थिरः॥
मारुतेन स्थिरं तेजः कालः संहरयते तथा१८

અર્થ—પ્રથમ પુરૂષે નિશ્ચયેકરીને મનને સ્થિર કરવું; મનેકરીને વાયુ સ્થિર કરવો; પવનેકરી તેજને સ્થિર કરવું. ને તેજેકરીને કાળ દિઠામાં આવે છે; અર્થાત્ તેજ જ્યાં સુધી શરીરમાં હોય ત્યાં સુધી મૃત્યુ આવતુ નથી, ને જ્યારે અગ્નિ મંદ પડી જાય છે ત્યારે મૃત્યુ આવે છે ॥ ૧૮ ॥

इंद्रियाणि वंशयित्वा, मनश्चैकत्र कारयेत्, तेना-
भ्यासेन भोक्तव्यं, स्वर्गादिकफलं शुभम् ॥१९॥

અર્થ:—સર્વ ઇંદ્રિયોને વશ કરીને મનને સ્થિર કરવું, એવા અભ્યાસેકરીને સ્વર્ગાદિક શ્રેષ્ઠ ફલોને ભોગવવા યોગ્ય થાય છે.॥ ૧૯ ॥

अशनं मे वसनं मे जाया मे बंधुवर्गो मे॥ इति मे मे कुर्वाणं कालवृको हंति पुरुषाजम्॥२२ ॥

અર્થઃ—આ મારાં વસ્ત્રો છે, આ મારૂં ભોજન છે, તથા આ મારો ભાઈઓનો વર્ગ છે, એવી રીતે મારૂં મારૂં કરનાર પુરૂષરૂપી બકરાને કાલરૂપી નાર હણે છે. ॥૨૨॥

अद्यैव हसितं गीतं पठितं यैः शरीरिभिः॥ अद्यैव ते न दृश्यंते कष्टं कालस्य चेष्टितम्॥२३॥

અર્થઃ—આજે જે માણસો હસતાં હતાં, ગાતાં હતાં અને લખતાં વાંચતાં હતાં, તે આજેજ દીઠામાં આવતાં નથી માટે કાલની ચેષ્ટા મહા દુખરૂપ છે. ॥ ૨૩ ॥

अप्सु प्लवंते पाषाणा. मानुषा घ्नंति राक्षसान्॥ कपयः कर्म कुर्वंति कालस्य कुटिला गतिः॥२४॥

અર્થઃ—પાણીમાં પત્થરા તરે છે; માણસો રાક્ષસો-ને મારે છે. તથા વાંદરાઓ માણસનું કામ કરે છે માટે કા-ળની એવી ઉલટી ગતી છે. "એ વિષય રામાયણમાં રામ-ચંદ્રે સાગર ઉપર પૂલ બાંધી તથા રાવણ આદિક રાક્ષસોને માર્યા અને વાંદરાઓએ લડાઈ કીધી તેને અનુલક્ષીને કહે-લો છે." ॥ ૨૪ ॥

અભિમન્યુ અથવા (બબ્રુવાહન) તે પણ કાળને વશ થયો; માટે દુઃખે કરીને પણ જેનું ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી એવો કાળ છે. ॥ ૨૭ ॥

**भगीरथाद्याः सगरः ककुत्स्थो, दशाननो रा-
घवलक्ष्मणौ च ॥ युधिष्टिराद्याश्च बभूवुरेते
सत्यं क्व याता वत ते नरेंद्राः ॥ २८ ॥**

અર્થઃ-ભગીરથ વિગેરે તથા સગરનામક સૂર્યવંશી રાજા (અયોધ્યા નગરીમાં સાર્વભૌમ રાજા હતો તે) કકુત્સ્થોમાં ધાતા રાજા હતો તે, દશાનન જે રાવણ તે; રાઘવ જે રામચંદ્ર તથા તેનો ભાઈ લક્ષ્મણ તે; અને યુધિષ્ઠિરને આદિ ઘણા પૃથ્વીપતિઓ થઈ ગએલા છે; તેઓ ખેદ થાય છે કે તે નરેંદ્રો ક્યાં ગયા ॥ ૨૮ ॥

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

कश्चित्कल्पगतं हतास्थितिरयः कश्चिद्युगानां
शतं कश्चिद्वर्षशतं तथा कतिपये जीवा दिना-
नां शतम् ॥ त्रस्ताः कालनिराकृतेः प्रतिदिनं
संक्षीयमाणायुषः कालोऽयं कवलीकरोति सक-
लान्प्राणिः हतः कौतुकम् ॥ २९ ॥

અર્થ—વૈદ્ય. ઔષધ. પરિચારક (રોગીની સેવા કરે તે) અને રોગી એ ચાર. રોગનું નિવારણ જે સાધને કરે છે તેના ચરણ છે. તેમાં એક પણ ચરણ જો ગુણહીન હોય તો રોગનું નિવારણ થાય નહીં. આ ચારમાં એકેકના ચાર ચાર ગુણ છે. તે આગળ કહેવામાં આવશે) ॥ ૩૩ ॥

अथ सद्वैद्य लक्षणम् ।

वेदेभ्यश्च समुत्पन्नस्तस्माद्वैद्यो यथोदितः ॥
आयुर्वेदोपनयनाद्वैद्योपि द्विज उच्यते ॥३४॥

અર્થ—વેદથી ઉત્પન્ન થએલો એટલે વેદના અંગ-ભૂતની પ્રથમ થએલી જે વૈદવિદ્યા તેણેકરી સહિત અને આયુર્વેદના ઉપનયનથકી વૈદ દ્વિજ કહેવાય છે. ॥ ૩૪ ॥

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ॥
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥३५॥

અર્થ—વ્યાધિનું જ્ઞાન કરવું તે તથા વેદનાને થતી પીડાનો નિગ્રહ કરવો એટલુંજ વૈદનું વૈદ્યપણું છે કંઈ આયુષનો પ્રભુ વૈદ નથી. ॥ ૩૫ ॥

અર્થઃ-સુશ્રુત નામના સુશ્રુત ઋષિકૃત ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે તેમાં આઠ પ્રકારનાં વૈદ્ય વિદ્યાનાં અંગ કહેલાં છે તે આ પ્રમાણે;-શલ્ય, શાલાક્ય કાયચિકિત્સા, ભૂત વિદ્યા, કૌમાર ભૃત્ય, અગદતંત્ર, રસાયનતંત્ર તથા વાજીકરણ તંત્ર એ જાણવા યોગ્ય છે. ॥ ૨ ॥

दयामूलेन धर्मेण, विना न स्यात् परं सुखम्॥
सुखस्थानं शरीरं तु, रक्षणीयं प्रयत्नतः॥३१॥

અર્થઃ—ધર્મનું મૂલ દયા છે, ધર્મ વિના સુખ થતું નથી, સુખનું સ્થાનક શરીર છે; તે શરીરની રક્ષા કરવી યોગ્ય છે ॥ ૩૧ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ॥
...पहंतारस्ततो रक्ष्यं बुधैस्तु तत्३२

અર્થઃ-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરૂષાર્થનું સાધન શરીર છે. તેના નાશક રોગ છે, માટે તે રોગથી શરીરનું રક્ષણ હમેશ કરવું જોઈએ. ॥૩૨॥

अथ चिकित्साङ्गानि कथ्यंते।

भिषग् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम्॥
चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ३३

અર્થ—વૈદ્ય, ઔષધ, પરિચારક (રોગીની સેવા કરે તે) અને રોગી એ ચાર, રોગનું નિવારણ જે શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેના ચરણ છે. તેમાં એક પણ ચરણ જો ગુણહીન હોય તો રોગનું નિવારણ થાય નહી. આ ચારમાં એકેકના ચાર ચાર ગુણ છે. (તે આગળ કહેવામાં આવશે) ॥ ૩૩ ॥

अथ सद्वैद्य लक्षणम्।

वेदेभ्यश्च समुत्पन्नस्तस्माद्वैद्यो मयोदितः ॥
आयुर्वेदोपनयनाद्वैद्योऽपि द्विज उच्यते ॥३४॥

અર્થ—વેદથકી ઉત્પન્ન થએલો એટલે વેદના અધ્યયનથી પ્રાપ્ત થએલી જે વૈદ્યવિદ્યા તેણેકરી સહિત અને આયુર્વેદના ઉપનયનથકી વૈદ્ય દ્વિજ કહેવાય છે. ॥ ૩૪ ॥

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ॥
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥३५॥

અર્થ—વ્યાધિનું સ્વરૂપ [illegible] જાણવું ને વેદનાની પીડાનો નિગ્રહ કરવો એટલું વૈદ્યનું વૈદ્ય[illegible] [illegible] આયુષ્યનો ધણી વૈદ્ય નહીં. ॥ ૩૫ ॥

शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत्॥
यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तस्कराः॥३५

અર્થઃ—જેણે ગુરૂના મુખથી શાસ્ત્ર શ્રવણ કરી અધ્યયન કરેલું હોય, વારંવાર ઉપાસના કરીને જેણે. હસ્તક્રિયા કરી હોય તેજ વૈદ્ય જાણવા. ને બીજા વૈદ્ય નું કામ કરનારા તસ્કર એટલે ચોર અથવા ઠગારાની પેઠે જાણવા. ॥ ૩૬ ॥

दृष्टकर्मा च शास्त्रज्ञः स वैद्यः सिद्धि भाजनम्।
एकांगहीनो न श्लाघ्यः पक्षहीन इव द्विजः॥३६

અર્થઃ—જે શાસ્ત્ર પણ જાણે છે અને હસ્ત ક્રિયામાં પણ સાગે છે તેનેજ કીર્તિ મળે છે. તેમાં જો એક અંગ ઓછો હોય તે વખાણવા યોગ્ય નથી. તે પાંખ વિનાના પંખીની પેઠે જાણવો. ॥ ૩૬ ॥

एकशास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम्।
तस्माद्बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः ३७

અર્થ—એક શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાથી વૈદ્યશાસ્ત્ર નો નિશ્ચય થતો નથી. માટે બહુ શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી ચિકિત્સક થવાય છે. એમ જાણવું. ॥ ૩૭ ॥

रोगाणां तात्विकं ज्ञानं वहुशो दृष्टकर्मता ॥
दाक्ष्यं शौचमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम्॥३९॥

અર્થઃ—રોગનાં લક્ષણનું સારૂં જ્ઞાન તથા ઔષધિનાં પરિણામનું પણ ઘણું જ જ્ઞાન, ચિકિત્સા કરવામાં ચતુર અને શૌચવિશિષ્ટ, આ ચારે વૈદ્યના ગુણ જાણવા ॥૩૯॥

उत्सृजत्यात्मनात्मानं न वैद्यं परिशंकते ॥
तस्मात्पुत्रवदेनं च पालयेदातुरं भिषक् ॥४०॥

અર્થઃ—રોગ શરીરનો સંહારકર્તા છે. તે ઓષધ દ્વારા નિવારણ થવાને માટે રોગી પોતાનું શરીર વૈદ્યને સમર્પણ કરે છે, તેથી વૈદ્ય, રોગીના પિતાના જેવો થાય છે, તે કારણથી વૈદ્યે રોગીનું પોતાના પુત્રની પેઠે પાલન કરવું ॥ ૪૦ ॥

आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वेषां प्रियदर्शनः ॥
आयुःशीलगुणोपेत एष वैद्योऽभिधीयते ॥४१॥

અર્થ—જે સમ્યક આયુર્વેદ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી નિપુણ થએલો હોય, જેનો ચેરો બધાયને પ્યારો લાગે એવો હોય, જે આયુ અને શીલગુણોએ કરીને યુક્ત હોય તે માણસ વૈદ્ય થવાને યોગ્ય છે ॥ ૪૧ ॥

સ્વયમાગામી, એ પાંચ વૈદ્ય કદાચિત્ ધન્વંતરિસદૃશ હોય તો પણ પૂજ્ય થતા નથી ॥ ૪૪ ॥

अधीयानोऽपि शास्त्राणि तंत्रायुक्तो विचक्षणः॥ नाधिगच्छति सर्वार्थानर्था भाग्यक्षये यथा ४५

અર્થઃ–ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને જે તંત્ર શાસ્ત્ર શીખેલો નથી તે વૈદ્યને ચિકિત્સાના સર્વ અર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી; જેમ ભાગ્ય રહિત પુરૂષને ઉપાર્જિત ધન છતાં પ્રાપ્ત થતું નથી તેની પેઠે જાણવું ॥ ૪૫ ॥

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः॥ समुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥ ४६ ॥

અર્થઃ—જે વૈદ્ય કેવળ શાસ્ત્ર જાણનાર હોય એટલે વૈદ્યશાસ્ત્રનો જાણનાર હોય, પરંતુ કર્મમાં નિપુણ ન હોય એટલે હસ્તક્રિયામાં અજાણ હોય તે વૈદ્ય જેમ કોઇ કાયર માણસ સંગ્રામમાં જઈને મોહને પામે છે તેની પેઠે તે ચિકિત્સા કરવાના સમયમાં મુંઝાઈ જાય છે ॥ ૪૬ ॥

आयुर्वेदं चिकित्सां च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम्॥ विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

॥ अथ कुवैद्यलक्षणम् ॥

औषधं मूढवैद्यानां त्यजंतु ज्वरपीडिताः ॥
परसंसर्गसंसक्तं कलत्रमिव साधवः ॥ ४२ ॥

અર્થઃ—જ્વરપીડિત માણસને મૂર્ખ વૈદ્યના હાથ નું ઓખડ આપવું નહીં; જેમ પારકા પુરૂષને વિષે આસક્ત થએલી સ્ત્રીને ઉત્તમ પુરૂષ ત્યાગ કરે છે તેની પેઠે જાણવું. ॥ ૪૨ ॥

यस्तु कर्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः॥
स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः ४३

અર્થઃ—જે વૈદ્ય કર્મમાં નિષ્ણાત એટલે કેવલ હસ્ત ક્રિયા જાણનાર હોય, પરંતુ ધૃષ્ટ થઈને શાસ્ત્રાભ્યાસ નથી કરતો તે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠોની વચ્ચે પૂજ્યમાન થતો નથી; અને રાજાથી વધ પામવા યોગ્ય થાય છે ॥ ૪૩ ॥

कुचैलः कर्कशः स्तब्धः कुग्रामः स्वयमागतः ॥
पंच वैद्या न पूज्यंते धन्वंतरिसमा अपि ॥४४॥

અર્થ—મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરનારો, અતિશય કોપી, બુદ્ધિ રહિત, નીચગ્રામનિવાસી, વિના આવાહન

સ્વયમાગામી, એ પાંચ વૈદ્ય કદાચિત્ ધન્વંતરિસદૃશ હોય તો પણ પૂજ્ય થતા નથી ॥ ૪૪ ॥

अधीयानोऽपि शास्त्राणि तंत्रायुक्तो विचक्षणः॥
नाधिगच्छति सर्वार्थानर्था भाग्यक्षये यथा ४५

અર્થઃ—ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને જે તંત્ર શાસ્ત્ર શીખેલો નથી તે વૈદ્યને ચિકિત્સાના સર્વ અર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી; જેમ ભાગ્ય રહિત પુરૂષને ઉપાર્જિત ધન છતાં પ્રાપ્ત થતું નથી તેની પેઠે જાણવું ॥ ૪૫ ॥

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः॥ समु-
ह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥ ४६ ॥

અર્થઃ—જે વૈદ્ય કેવળ શાસ્ત્ર જાણનાર હોય એટલે વૈદ્યશાસ્ત્રનો જાણનાર હોય, પરંતુ કર્મમાં નિપુણ ન હોય એટલે હસ્તક્રિયામાં અજાણ હોય તે વૈદ્ય જેમ કોઇ કાયર માણસ સંગ્રામમાં જઇને મોહને પામે છે તેની પેઠે તે ચિકિત્સા કરવાના સમયમાં મુઝાઈ જાય છે ॥ ૪૬ ॥

आयुर्वेदं चिकित्सां च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम्
विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्

અર્થઃ—આયુર્વેદ, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ તથા ધર્મશાસ્ત્ર આ સર્વ શાસ્ત્રો જે જ્ઞાન વિના કહે છે તેને બ્રહ્મઘાતી કહીયે ॥ ૪૭ ॥

॥अथ द्रव्यलक्षणम् ॥

वहुकल्पं वहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधम् ॥

અર્થ·—જેના કલ્પ (રસ ચૂર્ણ ઇ૦) ઘણા છે, જેમા ગુણ (ગુરૂમંદ ઇ૦) પણ અનેક છે, જે રસાદિ કરીને સંપન્ન છે અને જે રોગીને તથા દેશકાલને પણ ઉચિત છે, તે દ્રવ્યને ઔષધ કેહવું ॥

॥ अथ परिचारकलक्षणम् ॥

अनुरक्तः शुचिर्दक्षो वुद्धिमान् परिचारकः॥४८॥

અર્થ—અનુરક્ત (જે રોગીને વિષે પ્રીતિ કરે,) શુચિ (પવિત્ર) દક્ષ (કષાયાદિ કાર્યો કરવામાં જે નિપુણ) અને બુદ્ધિમાન્ (રોગીની પ્રકૃતીમાં કેવો ફરક પડે છે તે તરત જાણે) એવો જે હોય તેનેજ પરિચારક કેહવો ॥૪૮॥

॥ अथ रोगिलक्षणम् ॥

आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥ ४९ ॥

અર્થઃ—દ્રવ્યવાન્. વૈદ્યના આધીન થએલો. ઉદર પીડાદિક જે થાય છે તેને કેહેનારો. અને ધીર એવાં લક્ષણો કરીને જે યુક્ત છે તેને રોગી કેહેવું. ॥ ૪૯ ॥

इति श्रीकालज्ञाने कालप्रशंसावैद्यादिलक्षण-कथनं नाम प्रथमः समुद्देशः ॥ १ ॥

॥ अथ रोगाणां साध्यलक्षणानि ॥

निद्रा सुखं भवेद्यस्य, शरीरं सोद्यमं तथा ॥
इंद्रियाणि प्रसन्नानि. स रोगी न विनश्यति॥१॥

અર્થઃ—જે રોગીને ઊંઘ સારી આવતી હોય, તરસ લાગતી હોય, શરીરની ઉઠવાની બેસવાની ઈત્યાદિ ક્રિયા યત્નવિના થાય, ઇંદ્રિયો અવિકલ પણે રહેતી હોય, તે રોગી તે રોગમાં નાશ પામતો નથી ॥ ૧ ॥

चैतन्यं सकलं यस्य गंधस्वादं स्फुटं भवेत् ॥
कालगृहीतकंठोऽपि स जीवेन्नात्र संशयः॥२॥

અર્થઃ—રોગીને આખા શરીરમાં ચેતનપણું વર્તતું હોય. ગંધ અને સ્વાદ જેને સારી રીતે જણાતાં હોય, તેના ગળાની ઉપર કાલ ચઢી બેઠો હોય તો પણ તે ઉગરે જ પણ તે રોગમાં મરશે નહીં એવું સંશયરહિત જાણવું ॥૨

स्वदहीनो ज्वरो यस्य, नासा श्वासः प्रवर्त्तते॥
कंठोऽपि कफहीनस्तु, स रोगी जीवति
ध्रुवम् ॥ ३ ॥

અર્થઃ—જેનો તાવ આવ્યો હોય પણ પશીનો થતો ન હોય, ને સાસઉશ્વાસ નાકે કરી લેતો હોય; ગળામાં ખાંસી વગેરે કફનો ઉપદ્રવ ન હોય, તે રોગી જીવે પણ તે રોગમાં મરે નહીં એમ જાણવું ॥ ૩ ॥

सौम्या दृष्टिर्भवेद्यस्य, श्रोता वक्ता तथैव च ॥
गुदस्पंदो भवेद्यस्य, सोपि साध्यो न संशयः ४

અર્થઃ—જે રોગીની આંખ સૌમ્ય છતાં સારી રીતે શબ્દો બોલતો ને સાંભળતો હોય, અને ગુદદ્વારનું સ્ફુરણ થાય તો તે રોગીનો રોગ સાધ્ય છે એમ જાણવું ॥ ૪ ॥

चिकित्सितशरीरस्य निष्कातिं न करोति यः ॥
स यत्करोति सुकृतं तत्फलं भिषगश्नुते ॥५॥

અર્થઃ—જે માણસ ચિકિત્સિત શરીરની નિષ્કૃતિ નથી કરતા, એટલે વૈદ્યને યથાશક્તિ દ્રવ્ય આપતા નથી તેઓના સુકૃત કર્મનું ફલ વૈદ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જાણવું યોગ્ય છે. ॥ ૫ ॥

॥ अथारिष्टसूचकानि लक्षणानि ॥

(अल्पावशिष्टायुषि बुधेनापि प्रयुक्ता चिकित्सा विफला संजायतेऽतोत्रमरणसूचकान्यरिष्टानि कथ्यन्ते, येन तावद्रोगिणामायुर्ज्ञायेत ।)

અર્થ—રોગિનું જીવિત જો થોડું રહ્યું હોય તો સારા વૈદ્યે પણ આપેલું ઓસડ વિફળ થાય છે. એ માટે અંહી રોગીના મરણ સૂચક એવા અરિષ્ટ (કુલક્ષણ) કહેવામાં આવે છે.

सूर्योदये शिवा यस्य क्रोशन्त्यायाति संमुखम् ॥
विपरीतं पुरीषं वा सद्यो मृत्युं स गच्छति॥१॥

અર્થઃ—સૂર્યના ઉદય સમયે શીયાલ ઓરડતો સામો આવે અથવા જો અતિશય વિષ્ઠા નીકળી જાય તો તેનો જ લદી મૃત્યુ થાય ॥ ૧ ॥

यो गौरवर्णोऽप्युपयाति कार्ष्ण्यं
कृष्णोऽतिगौरत्वमुपैति यश्च ॥
सोऽयं मृतिं याति नरः प्रकृत्याः
शीघ्रं विकृत्या नहि संशयोऽत्र ॥ २ ॥

स्वदहीनो ज्वरो यस्य, नासा श्वासः प्रवर्त्तते॥
कंठोऽपि कफहीनस्तु, स रोगी जीवति
ध्रुवम् ॥ ३ ॥

અર્થઃ—જેનો તાવ આવતો હોય પણ પશીનો થતો ન હોય, ને સાસઉશાસ નાકે કરી લેતો હોય; ગળામાં ખાંસી વગેરે કફનો ઉપદ્રવ ન હોય, તે રોગી જીવે પણ તે રોગમાં મરે નહીં એમ જાણવું ॥ ૩ ॥

सौम्या दृष्टिर्भवेद्यस्य, श्रोता वक्ता तथैव च ॥
गुदस्पंदो भवेद्यस्य, सोपि साध्यो न संशयः ४

અર્થઃ—જે રોગીની આંખ સૌમ્ય છતાં સારી રીતે શબ્દો બોલતો ને સાંભળતો હોય, અને ગુદદ્વારનું સ્ફુરણ થાય તો તે રોગીનો રોગ સાધ્ય છે એમ જાણવું ॥ ૪ ॥

चिकित्सितशरीरस्य निष्कृतिं न करोति यः ॥
स यत्करोति सुकृतं तत्फलं भिषगश्नुते ॥५॥

અર્થઃ—જે માણસ ચિકિત્સિત શરીરની નિષ્કૃતિ નથી કરતા, એટલે વૈદ્યને યથાશક્તિ દ્રવ્ય આપતા નથી તેઓના સુકૃત કર્મનું ફલ વૈદ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જાણવું યોગ્ય છે. ॥ ૫ ॥

॥ अथारिष्टसूचकानि लक्षणानि ॥

(अल्पावशिष्टायुषि बुधेनापि प्रयुक्ता चिकित्सा विफला संजायतेऽतोत्रमरणसूचकान्यरिष्टानि कथ्यन्ते, येन तावद्रोगिणामायुर्ज्ञायेत।)

અર્થ—રોગિનું જીવિત જો થોડું રહ્યું હોય તો સારા વૈદ્યે પણ આપેલું ઓસડ વિફળ થાય છે. એ માટે અંહી રોગીના મરણ સૂચક એવા અરિષ્ટ (કુલક્ષણ) કહેવામાં આવે છે.

सूर्योदये शिवा यस्य क्रोशन्त्यायाति संमुखम् ॥
विपरीतं पुरीषं वा सद्यो मृत्युं स गच्छति॥१॥

અર્થઃ—સૂર્યના ઉદય સમયે શીયાલ ઓરડતો સામો આવે અથવા જો અતિશય વિષ્ઠા નીકળી જાય તો તેનો જ સદી મૃત્યુ થાય ॥ ૧ ॥

यो गौरवर्णोऽप्युपयाति कार्ष्ण्यं
कृष्णोऽतिगौरत्वमुपैति यश्च ॥
सोऽयं मृतिं याति नरः प्रकृत्याः
शीघ्रं विकृत्या नहि संशयोऽत्र ॥ २ ॥

स्वदहीनो ज्वरो यस्य, नासा श्वासः प्रवर्त्तते॥
कंठोऽपि कफहीनस्तु, स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ ३ ॥

અર્થઃ—જેનો તાવ આવ્યો હોય પણ પથીનો થતો ન હોય, ને સાસઉશાસ નાકે કરી લેતો હોય; ગળામાં ખાંસી વગેરે કફનો ઉપદ્રવ ન હોય, તે રોગી જીવે પણ તે રોગમાં મરે નહીં એમ જાણવું ॥ ૩ ॥

सौम्या दृष्टिर्भवेद्यस्य, श्रोता वक्ता तथैव च ॥
गुदस्पंदो भवेद्यस्य, सोपि साध्यो न संशयः ४

અર્થઃ—જે રોગીની આંખ સૌમ્ય છતાં સારી રીતે શબ્દો બોલતો ને સાંભળતો હોય, અને ગુદદ્વારનું સ્ફુરણ થાય તો તે રોગીનો રોગ સાધ્ય છે એમ જાણવું ॥ ૪ ॥

चिकित्सितशरीरस्य निष्कृतिं न करोति यः ॥
स यत्करोति सुकृतं तत्फलं भिषगश्नुते ॥५॥

અર્થઃ—જે માણસ ચિકિત્સિત શરીરની નિષ્કૃતિ નથી કરતા, એટલે વૈદ્યને યથાશક્તિ દ્રવ્ય આપતા નથી તેઓના સુકૃત કર્મનું ફલ વૈદ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જાણવું યોગ્ય છે. ॥ ૫ ॥

॥ अथारिष्टसूचकानि लक्षणानि ॥

(अल्पावशिष्टायुषि बुधेनापि प्रयुक्ता चिकित्सा विफला संजायतेऽतोऽत्रमरणसूचकान्यरिष्टानि कथ्यन्ते, येन तावद्रोगिणामायुर्ज्ञायेत ।)

અર્થ—રોગિનું જીવિત જો થોડું રહ્યું હોય તો સારા વૈદે પણ આપેલું ઓસડ વિફળ થાય છે. એ માટે અંહી રોગીના મરણ સૂચક એવા અરિષ્ટ (કુલક્ષણ) કહેવામાં આવે છે.

सूर्योदये शिवा यस्य क्रोशन्त्यायाति संमुखम् ॥
विपरीतं पुरीषं वा सद्यो मृत्युं स गच्छति॥१॥

અર્થઃ—સૂર્યના ઉદય સમયે શીયાલ ઓરડતો સામો આવે અથવા જો અનિયમ વિષ્ઠા નીકળી જાય તો તેનો જલદી મૃત્યુ થાય ॥ ૧ ॥

यो गौरवर्णोऽप्युपयाति कार्ष्ण्यं
कृष्णोऽतिगौरत्वमुपैति यश्च ॥
सोऽयं मृतिं याति नरः प्रकृत्याः
शीघ्रं विकृत्या नहि संशयोऽत्र ॥ २ ॥

અર્થઃ-જે માણસ ગોરા રંગવાળો છતાં તેનું શરીર શ્યામ પડી જાય, અને જેના દેહનો રંગ કાળો હોય તેમ છતાં ગોરા જેવો થઈ જાય, એમ જણાય તો શરિરની પ્રકૃતિના ફેરફારથી માણસ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં વાર લાગતી નથી. જલદીજ વિકૃતિથી નાશને પામે છે ॥ ૨ ॥

जानाति यो नैव रसं च गंधं स वै मृतिं गच्छति शीघ्रमेव ॥ छायां स्वकीयां धरणीं प्रपन्नां पश्येत्तथा यश्च विनैव मूर्ध्ना ॥ ३ ॥

અર્થઃ--જે રોગી માણસ સારો ગંધ, શ્રેષ્ઠ રસ, અને હરેક પ્રકારનો સ્વાદ જાણી શકે નહી તે પણ તરતજ મરણ પામે, અને જે પોતાના શરીરની છાયા પૃથ્વી ઉપર પડી છતાં તેમાં માથાવિના ધડ દેખે તો તે પણ તરતજ મરે એમ જાણવું. ॥ ૩ ॥

॥ एक मुहूर्तान्ते मरण सूचकं लक्षणम् ॥

शक्त्या वा नरयानस्थो यो गंतुं दक्षिणां दिशं॥ स्वप्ने प्रयाति तस्य स्यान्मुहूर्तांते मृतिः ध्रुवम् ॥ ४ ॥

અર્થઃ—પગથી અથવા પાલખીમાં બેસીને દક્ષિણ દિશા વિષે જાય; એવું જે સ્વપ્નમાં દીઠામાં આવે તો એક મુહૂર્તમાં મરણ પામે એમાં સંશય નહી ॥ ૪ ॥

॥ एकयामान्ते मरणम्० ॥

एको वागच्छते दूतो ब्रवीति च पुनः पुनः ॥
लिखितं मरणं तस्य यामैकेन च निश्चितम् ॥५॥

અર્થઃ—જે દૂત એકલો જઇને વૈદ્યની સામે વારંવાર કાંઇ પણ બેલ્યા કરે તો જાણવું કે રોગી એક પહોરમા મરણ પામશે ॥ ૫ ॥

॥ दशयामान्ते मरणम्० ॥

निरीक्ष्या दक्षिणे हस्ते नाडी तत्र न दृश्यते ॥
सर्वदेहे चातिशीतं दशयामं न जीवति ॥६॥

અર્થ—જમણા હાથની નાડી જોવી તે નાડ જો દેખાય નહીં. અને સર્વ શરીર શીતલ થઇ જાય તો તે રોગી દશ પહોરમાં મરણ થાય એમ જાણવું ॥ ૬ ॥

॥ एकदिनान्ते मरण० ॥

एकं चक्षुश्चैतन्यं विभ्रमः स्फुरणं न च ॥
दिनैकेन विजानीयात्तस्य मृत्युर्न संशयः ॥७॥

અર્થ—જેની એક આંખ ચેતનાથી રહિત થઇ હોય, ઘુમતી નહીં હોય તથા સ્ફુરતી ન હોય તે માણસ એક દિવસમાં મરણને પામે છે એમ નિશ્ચયે કરી જાણવું ૭

नग्नं क्षपणकं स्वप्ने वीक्षते यो महाबलम् ॥
एकं द्वे वाहनी तस्य विद्यादायुर्न संशयः ॥८॥

અર્થઃ—નાગો, સંન્યાસી, તથા મહાબલવાન્ પુરૂષ સ્વપ્નમાં જોવાથી એક અથવા બે દિવસોમાં મૃત્યુ થાય એમ જાણવું. ॥ ૮ ॥

॥ अथ द्विदिवसमध्ये मृत्युसू० ॥

नासापुटद्वयं हित्वा वायुरुष्णो मुखाद्वहेत् ॥
नश्येद्दिनद्वयादर्वाग् जीवितं तस्य निश्चितम् ९

અથ—નાકના બંને પડાને મૂકીને ઉષ્ણસહિત વાયુ જો મુખમાંથી વહેવા લાગે તો બે દિવસમાં પ્રાણ જાય ૯

॥ अथ त्रिदिनान्ते म० ॥

अलक्तरसमादाय दद्याच्च पाणिपादयोः ॥
न लौहित्यं तेन चेत्स्यात् तदा मृत्युर्दिनत्रये १०

અર્થઃ-અળતાનું પાણી હાથ ઉપર તથા પગ ઉપર લગાડવું તેનો જો રંગ લાગે નહી તો, ત્રણ દિવસમાં મરણ જાણવું ॥ ૧૦ ॥

स्रवत्यास्याद्यस्य रक्तं शिरोर्तिर्यस्य दृश्यते ॥
दारुणोपद्रवः श्वासो न जीवति दिनत्रयम् ११

અર્થઃ—જેના મોઢામાંથી લોહી પડે છે, જેના માથામાં મહા દુઃખ થાય; શરીરમાં અંગેઅંગ અતિ ઉપદ્રવ થાય, શ્વાસઉશ્વાસ થઈ આવે, તે માણસ ત્રણ દિવસમાં મરે; જીવે નહીં ॥ ૧૧ ॥

ललाटे यस्य तिलकं याममध्ये न शुष्यति ॥
दिनत्रयेण तस्यायुः क्षीयते नात्र संशयः १२

અર્થઃ—જે માણસે કપાળ ઉપર તિલક દીધો હોય તો એક પહોર સુધી જો સુકાયનહીં તો તેનું આયુષ્ય ત્રણ દિવસનું જાણવું; એટલે તે નિશ્ચયે મરે એમાં સંશય જાણવો નહીં ॥ ૧૨ ॥

हुकारः शीतलो यस्य सकारो वह्निसन्निभः ॥
महादाहो भवेद्यस्य, न जीवति दिनत्रयम् १३

અર્થઃ—રોગી જયારે પેટમાંથી શ્વાસ બાહાર કહાડે ત્યારે ગરમ હોય, ને જ્યારે અંદર શ્વાસ લિયે ત્યારે ટાઢો

અર્થઃ—જેની એક આંખ ચેતનાથી રહિત થઈ હોય, ઘુંમતી નહીં હોય તથા સ્ફુરતી ન હોય તે માણસ એક દિવસમાં મરણને પામે છે એમ નિશ્ચયે કરી જાણવું ૭

नग्नं क्षपणकं स्वप्ने वीक्षते यो महाबलम् ॥
एकं द्वे वाहनी तस्य विद्यादायुर्न संशयः ॥८॥

અર્થઃ—નાગો, સંન્યાસી, તથા મહાબલવાન્ પુરૂષ સ્વપ્નમાં જોવાથી એક અથવા બે દિવસોમાં મૃત્યુ થાય એમ જાણવું. ॥ ૮ ॥

॥ अथ द्विदिवसमध्ये मृत्युसू० ॥

नासापुटद्वयं हित्वा वायुरुष्णो मुखाद्वहेत् ॥
नश्येद्दिनद्वयादर्वाग् जीवितं तस्य निश्चितम्९

અથઃ—નાકના બંને પડાને મૂકીને ઉષ્ણસહિત વાયુ જો મુખમાંથી વહેવા લાગે તો બે દિવસમાં પ્રાણ જાય ૯

॥ अथ त्रिंदिनान्ते म० ॥

अलक्तरसमादाय दद्याच्च पाणिपादयोः ॥
न लौहित्यं तेन चेत्स्यात् तदा मृत्युर्दिनत्रये १०

અર્થઃ-અળતાનું પાણી હાથ ઉપર તથા પગ ઉપર લગાડવું તેનો જો રંગ લાગે નહી તો, ત્રણ દિવસમાં મરણ જાણવું ॥ ૧૦ ॥

स्रवत्यास्याद्यस्य रक्तं शिरोर्तिर्यस्य दृश्यते ॥
दारुणोपद्रवः श्वासो न जीवति दिनत्रयम् ११

અર્થઃ—જેના મોઢામાંથી લોહી પડે છે, જેના માથામાં મહા દુઃખ થાય; શરીરમાં અગેઅંગ અતિ ઉપદ્રવ થાય, શ્વાસઉશ્વાસ થઈ આવે, તે માણસ ત્રણ દિવસમાં મરે; જીવે નહીં ॥ ૧૧ ॥

ललाटे यस्य तिलकं याममध्ये न शुष्यति ॥
दिनत्रयेण तस्यायुः क्षीयते नात्र संशयः १२

અર્થઃ—જે માણસે કપાળ ઉપર તિલક દીધો હોય તો એક પહોર સુધી જો સુકાયનહીં તો તેનું આયુષ્ય ત્રણ દિવસનું જાણવું; એટલે તે નિશ્ચયે મરે એમાં સંશય જાણવો નહીં ॥ ૧૨ ॥

हुकारः शीतलो यस्य सकारो वह्निसन्निभः ॥
महादाहो भवेद्यस्य, न जीवति दिनत्रयम् १३

અર્થઃ—રોગી જયારે પેટમાંથી શ્વાસ બાહાર કહાડે ત્યારે ગરમ હોય, ને જ્યારે અંદર શ્વાસ લિયે ત્યારે ટાઢો

અર્થઃ—જેની એક આંખ ચેતનાથી રહિત થઈ હોય, ઘુંમતી નહીં હોય તથા સ્ફુરતી ન હોય તે માણસ એક દિવસમાં મરણને પામે છે એમ નિશ્ચયે કરી જાણવું ७

नग्नं क्षपणकं स्वप्ने वीक्षते यो महाबलम् ॥
एकं द्वे वाहनी तस्य विद्यादायुर्न संशयः ॥८॥

અર્થઃ—નાગો, સંન્યાસી, તથા મહાબલવાન્ પુરૂષ સ્વપ્નમાં જોવાથી એક અથવા બે દિવસોમાં મૃત્યુ થાય એમ જાણવું. ॥ ८ ॥

॥ अथ द्विदिवसमध्ये मृत्युसू० ॥

नासापुटद्वयं हित्वा वायुरुष्णो मुखाद्वहेत् ॥
नश्येद्दिनद्वयादर्वाग् जीवितं तस्य निश्चितम् ९

અથઃ—નાકના બંને પડાને મૂકીને ઉષ્ણસહિત વાયુ જો મુખમાંથી વહેવા લાગે તો બે દિવસમાં પ્રાણ જાય ૯

॥ अथ त्रिदिनान्ते म० ॥

अलक्तरसमादाय दद्याच्च पाणिपादयोः ॥
न लौहित्यं तेन चेत्स्यात् तदा मृत्युर्दिनत्रये १०

અર્થ:-અળતાનું પાણી હાથ ઊપર તથા પગ ઉપર લગાડવું તેનો જો રંગ લાગે નહી તો, ત્રણ દિવસમાં મરણ જાણવું ॥ ૧૦ ॥

स्रवत्यास्याद्यस्य रक्तं शिरोर्तिर्यस्य दृश्यते ॥
दारुणोपद्रवः श्वासो न जीवति दिनत्रयम् ११

અર્થઃ—જેના મોઢામાંથી લોહી પડે છે, જેના માથામાં મહા દુઃખ થાય; શરીરમાં અંગેઅંગ અતિ ઊપદ્રવ થાય, શ્વાસઉશ્વાસ થઈ આવે, તે માણસ ત્રણ દિવસમાં મરે; જીવે નહીં ॥ ૧૧ ॥

ललाटे यस्य तिलकं याममध्ये न शुष्यति ॥
दिनत्रयेण तस्यायुः क्षीयते नात्र संशयः १२

અર્થ.—જે માણસે કપાળ ઉપર તિલક દીધો હોય તો એક પહોર સુધી જો સુકાયનહીં તો તેનું આયુષ્ય ત્રણ દિવસનું જાણવું; એટલે તે નિશ્ચયે મરે એમાં સંશય જાણવો નહીં ॥ ૧૨ ॥

हुकारः शीतलो यस्य सकारो वह्निसन्निभः ॥
महादाहो भवेद्यस्य, न जीवति दिनत्रयम् १३

અર્થઃ—રોગી જયારે પેટમાંથી શ્વાસ બાહાર કહાડે ત્યારે ગરમ હોય, ને જ્યારે અંદર શ્વાસ લિયે ત્યારે ટાઢો

હોય, ને જેના શરીરમાં ઘણો દાહ થતો હોય તે માણસ ત્રણ દિવસ જીવે નહીં ॥ ૧૩ ॥

नरनासापुटयुगे दशाहानि निरंतरम् ॥
वायुश्चेत्सहसा वाति स जीवेद्दिवसत्रयम् १४

અર્થઃ—જે માણસના નાકના બંને પડોમાં દસ દિવસ સુધી નિરંતર વાયુ અતિ વેગથી વહેતો રહે તો તે શરીરનું ત્રણ દિવસમાં મોત જાણવું ॥ ૧૪ ॥

एकं चक्षुर्यदारौद्रमुन्मीलति निमीलति ॥
त्रिभिर्दिनैर्विजानीयात् स याति यममंदिरम् १५

અર્થ—જેની એક આંખ ભયાનક રીતે ઉઘડે ને મીંચાય તે માણસ ત્રણ દહાડામાં યમરાજાના ઘેર જશે એમ નિશ્ચયે જાણવું ॥ ૧૫ ॥

नीला पीता तथा रक्ता त्रिरेषा यस्य मस्तके ॥
प्रयाति याति तस्यायुः षण्मास वा दिनत्रयम् १६

અર્થ.—નીલી, પીળી તથા રાતી એ ત્રણ રેખા માથાની ઉપર જે જુએ તેનું આયુષ્ય છ મહીનાનું વા ત્રણ દિવસનું જાણવું ॥ ૧૬ ॥

नव भ्रूः सप्त घोषश्च, पंचरात्रेण नासिका ॥
जिह्वा चैकदिनं प्रोक्तमेतत्कालस्य लक्षणम् १७

અર્થઃ—પોતાના ભવાં ન દેખે તો નવ દિવસમાં મરે; કર્ણ શબ્દ નહીં સાંભળે તો સાત દિવસમાં મરે; નાક ન દેખી શકે તો પાંચ રાત્રમાં મરે; અને જીભની અણી ન દેખે તો એક દિનમાં મરણને પામે. એવી રીતે કાલનું લક્ષણ કહેલું છે. ॥ ૧૭ ॥

॥ सप्ताहान्ते म० ॥

दंतसंध्यंतरे यस्य न विशत्यंगुलीत्रयम् ॥
अंगे धनुर्भवेद्यस्य, सप्ताहान् म्रियते ध्रुवम् १८

અર્થઃ—દાંતની પંક્તિ સખ્ત થઈ જાય, તેમાં ત્રણ આંગળીઓ આવે નહીં; અને જેને ધનુર્વાયુની પેઠે શરીર તણાતું હોય, તો નિશ્ચયે કરી સાત દિવસમાં મરણ પામે. ॥ ૧૮ ॥

॥ पंचरात्रमध्ये म० ॥

उदरे शमितो वह्निराननं चाग्निस्त्यते ॥
स्मरणात्संचितो नित्यं, पंचरात्रं स जीवति १९

અર્થ:—પેટમાં અગ્નિ મંદ પડી જાય એટલે ભૂખ લાગે નહીં, મુખની ઊપર અગ્નિ ઉદ્યોત થએલી દેખાય એટલે મોહું લાલ થઇ આવે; અતિસાર વગેરે ઘણો અશુદ્ધમાં હોય, તે માણસ પાંચ રાત્ર સુધી જીવે. ॥ ૧૯ ॥

॥ पंचादिनमध्ये मरण० ॥

पांडुस्त्वक् पांडुरे नेत्रे, मूत्रं च पांडुरं तथा ॥
पांडुरा मुखदंताश्च मृत्युः पंचदिने भवेत्॥ २०॥

અર્થ:—જે રોગી માણસની ચામડી પીળી પળી જાય; નેત્રોમાં પીળાશ થઇ આવે, મૂતર પીળું થાય, મોહું પીળાશ ફીકું પડી જાય, તથા દાંતો પણ પીળા થઈ જાય તો પાંચ દિવસમાં તે મરણ પામે. ॥ ૨૦ ॥

नरो यो वानरारूढः प्रयाति पश्चिमां दिशम्॥
स्वप्ने सोऽन्हां पंचकेन पश्येत्संयमनीं पुरीम् २१

અર્થ:—જે માણસ સ્વપ્નમાં વાંદરાની ઉપર ચડીને પશ્ચિમ દિશા તરફ ગમન કરે છે તે માણસ પાંચ દિવસમાં જમના આલયને વિષે જાય છે. ॥ ૨૧ ॥

यो न पश्येन्निजच्छायां दक्षिणाशासमाश्रितां॥
दिनानि पंच जीवित्वा, पंचत्वं च प्रयाति सः ॥ २२ ॥

અર્થઃ—જે પુરૂષ પોતાની છાયા નહી દેખે. કિંવા દક્ષિણ દિશા તરફ નમતી દેખે. તે માણસનું પાંચ દિવસમાં મરણ જાણવું. ॥ ૨૨ ॥

नरो यो वानरारूढो, यायात्प्राचीं दिशं स्वयम् ॥
दिनैः स पंचभिश्चैव, पश्येत्संयमनीं पुरीम् २३

અર્થઃ—જે માણસ વાંદરાની ઉપર ચડીને ઉગવણી દિશા તરફ જાય છે એવું જો રોગી સ્વપ્નમાં દેખે તો તે પાંચ દિવસમાં મરે. ને તે માણસ યમની પુરીમાં જઈ પહોંચે ॥ ૨૩ ॥

॥ एकादशदिने मृत्युसू चकलक्षणम् ॥ ॥

केशांगारांस्तथा भस्म शुष्कतोयां तथा नदीम्
दृष्ट्वा स्वप्ने दशाहे वा मृतैकादशकेदि ने ॥२४॥

અર્થઃ—વાળ. અંગાર. ભસ્મ તથા સુકાએલી નદી સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે તો દશ દિવસ વીત્યા પછી અ અગ્યારમેં દહાડે મૃત્યુ થાય છે ॥ ૨૪ ॥

॥ पक्षान्ते म० ॥

रात्रौ दाहो भवेद्यस्य. दिवा शीतं च जायते ॥
कफपूरितकंठश्च, पक्षमध्ये विनश्यति ॥२५॥

અર્થઃ—રાતના જેનું શરીર ઉનું થતું હોય, અને દિવશના ટાઢું થતું હોય, કફે વડે ગળું ભરાઈ ગએલું હોય તે રોગી એક પખ્વાડીઆમાં વિનાશને પામે છે ૨૫

संपूर्णो वहते सूर्यः, सोमश्चैव न दृश्यते ॥
पक्षेण जायते मृत्युः कालज्ञानेन भाषितम् २६

અર્થ—જે પુરૂષ અથવા સ્ત્રીની સૂર્યની નાડી પરિપૂર્ણ ચાલતી હોય, ને ચંદ્રની નાડી ચાલતી દીઠામાં આવતી નહી હોય, તો જાણવુ કે તે માણસનું મૃત્યુ એક પખવાડીઆમાં થશે, એવું કાલજ્ઞાને કરીને ભાખેલું છે. ॥ ૨૬ ॥

तेजे जले दर्पणके घृते च
निरीक्षितव्यं प्रतिबिंबमात्मनः ॥
न चेक्षते यो यमलोकमाशु
स चैव गच्छेत्खलुपक्षकेण ॥ २७ ॥

અર્થઃ—જે માણસ પાણીમાં, આરીસામાં ને ઘીમાં પોતાના શરીરની છાયા જુએ પણ પોતાનું પ્રતિબિંબ મસ્તક સહિત દેખે નહીં તો એક પખવાડીઆમાં તે તરત યમલોકમાં જાય છે. ॥ ૨૭ ॥

सुस्नातस्यापि हृदयं, तत्कालं परिशुष्यति ॥
चरणौ च करौ वापि, मृत्युः पक्षे त्रिमासिके २८

અર્થઃ—સારી રીતે સ્નાન કર્યા છતાં પહેલાં છાતી, હાથ અને પગ જલદી સુકાય તો પંદર દિવસમાં અથવા ત્રણ મહીનામાં મૃત્યુ થાય ॥ ૨૮ ॥

यस्य वस्त्रे स्वरे गंधो वाग्गात्राननयोरपि ॥
तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनां देवि जीवनम् २९

અર્થઃ—હે દેવિ, જેઓનાં વસ્ત્રોમાં, કંઠસ્વરમાં, ગાત્રમાં, તથા મુખાદિકમાં ગંધ હોય તેનું શરીર યોગીનું છતાં પણ અરધો મહીનો જીવતું રહીને પછી મરણ પામશે. ૨૯

॥ एकमासिकमृत्युलक्षणम् ॥

ईशान्यां तैलबिंदूनां प्रसरो यदि जायते ॥ मासेनैकन गच्छेत्स यमराजस्य मन्दिरम् ॥३०॥

અર્થઃ—મૂત્રમાં તેલનું ટીપું નાખવાથી જો ઈશાન દિશાની તરફ પસરી જાય તો તે પુરૂષ એક મહીનો જીવે, પછી યમરાજના ઘેર પોહોચે ॥ ૩૦ ॥

श्रीमतापविनिर्मुक्तो नित्यं सक्रोधभाषणः॥एकमासं स जीवित्वा पश्चाद्गच्छेद्यमालयम्॥३१॥

અર્થઃ—શ્રી એટલે શરીરની શોભા, એટલે શરીર ની કલા, અને પ્રતાપથી રહિત થએલો હોય, નિરંતર કો- પનું ભાષણ કરતો હોય, તે એક મહિનો સુધી જીવે છે ને પછી યમને ઘેર જાય છે. ॥ ૩૧ ॥

कालीं कुमारीं यः स्वप्ने बध्नीयाद् बाहुपाशकः
स मासेन समीक्षेत नगरीं शमनोषिताम् ३२

અર્થ·—કાલા રંગની કુમારી કન્યા હોય, અથવા કાલાં વસ્ત્ર પહેરેલી હોય, તેવી સ્ત્રીની સાથે બાથ ભીડે, એવું સ્વપ્ન જો રોગી દેખે તો તે એક માસમાં યમની નગ રીમાં પહોંચે ॥ ૩૨ ॥

नासिका वक्रतामेति कर्णयोरपि चोन्नतिः ॥
नेत्रे बाष्पाकुले स्यातां तयोरेव समुन्नतिः ३३

અર્થ—નાક વાંકું થઈ જાય, કાન ઉંચાં થઈ જાય, આંખોમાંથી આસું પડે, તથા આંખો ઉપાડી આવે ૩૩

आरक्तयमेति वक्रं च जिव्हा ह्रस्वायते यदा॥
तदा प्राज्ञो विजानीयान् मृत्युं मासिकमा-
गतम् ॥ ३४ ॥

અર્થ—મોઢાનો રાતો રંગ થાય, જીભ જીણી થઈ જાય એવાં બધાં ચિન્હો જેને થાય તેનો મૃત્યુ એક મહિનામાં થાય છે. એમ નિશ્ચયથી જાણી લેવું ॥ ૩૪ ॥

करावरुद्धश्रवणो ना शृणोति न च ध्वनिम् ॥ स्थूलं कृशं कृशं स्थूलं तदा मासान्मृतिर्भवेत् ॥ ३५ ॥

અર્થઃ—જે અંતર્ધ્વનિ કાન હાથેથી ઢાંકયા તો સંભળાતો નથી; જાડું અંગ હોય તે ઝીણું દેખાય ને ઝીણું હોય તે જાડું દીઠામાં આવે ત્યારે એક મહીનામાં તે માણસનું મરણ થાય છે ॥ ૩૫ ॥

स्वरहीनो गुदभ्रष्टः कासश्वाससमाकुलः ॥ हिक्की शोफी चातिशूली, मासेन म्रियते ध्रुवम् ३६

અર્થ—જે રોગીનો અવાજ બેશી ગયો હોય. ઉદ્રંશ થયુ હોય, ઉપર સાસો થતો હોય, હેડકી થઇ હોય, હાંફણ થઇ હોય અને પેટમાં અતિશય શૂલ થતું હોય તો તે એક મહિનામાં મરણ પામે છે ॥ ૩૬ ॥

घृते तैले दर्पणे च तोये वा वानरीं तनुम् ॥ यः पश्येदशिरःस्कंधां मासादूर्ध्वं न जीवति ३७

અર્થઃ—ઘીમાં, તેલમાં, દર્પણમાં, પાણીમાં વાંકી ના શરીરનું દર્શન થાય અથવા માથા વિનાનું ધડ જુએ તો એક મહીનાની ઉપર ને માણસ જીવતો રહેતો નથી. એમ નકી જાણવું ॥ ૩૭ ॥

अशक्तः पांडुवर्णश्च बहुनिश्वाससंयुतः ॥ शुक्रं च नित्यं पतति मासमेकं स जीवति ॥ ३८ ॥

અર્થઃ—રોગીનું શરીર શક્તિથી રહિત થઈ જાય, એટલે પરાક્રમ જેમાં ન રહે; શરીરનો રંગ પીળો થઈ જાય; હાલતાં ચાલતાં શ્વાસ ચડી આવે; વીર્ય નિત્ય પિશાબમાં જતું રહે; તે માણસ એક મહીના સુધી જીવે છે. ॥૩૮॥

॥ सार्द्धमासिकमृत्युलक्षणम् ॥

द्व्यहोरात्रं त्र्यहोरात्रं वायुर्वहति संततः ॥ सार्द्धैकमासात्तस्यापि जीवितं किल हीयते ॥३९॥

અર્થઃ—માણસના સંબંધમાં જેના નાકા પોપડા દ્વારા બે અથવા ત્રણ રાત્રદિવસ પર્યંત જો વાયુ નિરંતર પ્રબલ રૂપે ચલાયમાન હોય તો તે માણસનું દોઢ મહીના માં અર્થાત્ પિસ્તાલીશ દિવસમાં મરણ થાય છે, એમાં સંશય નથી ॥ ૩૯ ॥

लोहदंडधरं कृष्णं, पुरुषं कृष्णवाससम् ॥ स्वपन् योऽग्रे स्थितं पश्येत्, स त्रिमासान्न लंघयेत् ॥ ४० ॥

અર્થઃ—લોહનો દંડ હાથમાં ધરેલો હોય. કાળો પુરૂષ હોય, કાળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં હોય. એવો પુરૂષ જો રોગી પોતાની પાસે ઉભેલો સ્વપ્નમાં જુએ તો તે ત્રણ મહીનામાં મરણને પામે ॥ ૪૦ ॥

यः कर्णघोषं न शृणोति किंचित् दीप्तेऽपि धौमं पटलं हि पश्येत् ॥ यो वैपरीत्याद्विवृणोति शब्दं मासत्रयं प्राप्य जहाति देहम् ॥ ४१ ॥

અર્થઃ—જે પુરૂષ કાને દરી કાંઇ પણ કર્ણશબ્દ સાંભળે નહીં; દીવાની પેઠે પ્રગટ પદાર્થ છતાં જેમ આડા પડળ આવી ગએલાં હોય તેમ ઝાંખું દેખે, ઠાક આણુસ કાંઈ બોલે ને રોગી સમજે જુદુંજ, તે માણસનો જીવ ત્રણ મહીનામાં જતો રહે ॥ ૪૧ ॥

प्रत्यूषस्यपि यस्याशु हृदयं परिशुष्यति॥ चरणौ च करौ वापि त्रिमासं तस्य जीवनम् ॥ ४२ ॥

અર્થઃ—પ્રભાતના સમયે જેનું હૃદય, ચરણ તથા હાથ સુકાઈ જાય છે, તે માણસ ત્રણ મહીના સુધી જીવે છે એમ નક્કી જાણવું ॥ ૪૨ ॥

अनिद्रो विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमास्थिताम्।
तथैकं च धनुर्व्यापि जीवितं च त्रिमासिकम्॥४३

અર્થઃ—અનિદ્રામાં વીજળી દીઠામાં આવે, તે જ દક્ષિણ અંશની તરફ જોવામાં આવે તથા તત્કાળ ધનુષનું દર્શન કરવા થકી ત્રણ મહીના જીવતો રહીને પછી મરણને પામે છે ॥ ૪૩ ॥

वर्णहीनो निकामं च स्वादहीनस्तथैव च ॥
मासत्रये गते नूनं, स गच्छेद्यमशासनम् ४४

અર્થઃ—(માણસના) શરીરનો રંગ અતિશય પલટી જાય, તેમજ સારો નરસો સ્વાદ જાણે નહીં, એવો રોગી ત્રણ મહીના વીત્યા પછી યમની નગરીમાં જાય ॥ ૪૪ ॥

॥ पंचमासावधिजीवितलक्षणम् ॥

विट्सदृशो यस्य पांशुवर्षासन्नोमलः ॥
.याम्न्यथा पश्येत् पंच मासान् स जी·
॥ ४५ ॥

અર્થઃ—કાગડાની વિષ્ઠાની પેઠે જે દિશાએ જાય છે, ધુમ્રની વર્ષાદ થાય તેની પેઠે જે મલત્યાગ કરે છે તથા પોતાના શરીરની છાયા અન્યથા (બીજી રીતે) જુએ તે પાંચ મહીનાથી વધારે જીવતા રહેતો નથી ॥૪૫॥

॥ षाण्मासिकादिमृत्युलक्षणम् ॥

लक्ष्यं लक्ष्म चिकित्सकेन मनसा शुद्धस्य भानोश्च तत् , क्षीणं दक्षिणपश्चिमादिषु तदा षट्-त्रिद्विमासैकक्रम् ॥ छिद्रं मध्यगतं दिनार्द्धमपि चेदायुःप्रमाणं ध्रुवं सर्वज्ञैः परिभाषितं स्फुटतरं दृष्टो महान्प्रत्ययः ॥ ४६ ॥

અર્થઃ—જે માણસોને શુદ્ધ સૂર્યનું મંડળ દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા પૂર્વ ભાગમાં ક્ષીણ તથા મધ્યગત છિદ્ર જેવામાં આવે છે; તે માણસનું ક્રમેકરી છ મહીનામાં ત્રણ માસમાં બે મહીનામાં; એક મહીનામાં તથા અર્ધા દિવસમાં આયુ ક્ષીણ થાય એવું પ્રમાણ કહેલું છે. એવી રીતે ચિકિત્સકો દ્વારાએ સ્પષ્ટ જણવામાં આવે છે. તેજ જ્ઞાનીઓએ તથા યોગીઓએ પણ કહેલું છે ॥ ૪૬ ॥

અર્થઃ—પ્રભાતના સમયે જેનું હૃદય, ચરણ તથા હાથ સુકાઈ જાય છે, તે માણસ ત્રણ મહીના સુધી જીવે છે એમ નક્કી જાણવું ॥ ૪૨ ॥

अनिद्रो विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमास्थिताम् ॥
तथैकं च धनुर्व्यापि जीवितं च त्रिमासिकम् ४३

અર્થઃ—અનિદ્રામાં વીજળી દીઠામાં આવે, તે જો દક્ષિણ અંશની તરફ જોવામાં આવે તથા તત્કાળ ધનુષનાં દર્શન કરવા થકી ત્રણ મહીના જીવતો રહીને પછી મરણને પામે છે ॥ ૪૩ ॥

वर्णहीनो निकामं च स्वादहीनस्तथैव च ॥
मासत्रये गते नूनं, स गच्छेद्यमशासनम् ४४

અર્થઃ—(માણસના) શરીરનો રંગ અતિશય પલટી જાય, તેમજ સારો નરસો સ્વાદ જાણે નહીં, એવો રોગી ત્રણ મહીના વીત્યા પછી યમની નગરીમાં જાય ॥ ૪૪ ॥

॥ पंचमासावधिजीवितलक्षणम् ॥

काकविट्सदृशो यस्य पांशुवर्षासमोमलः ॥
स्वच्छायामन्यथा पश्येत् पंच मासान् स जीवति ॥ ४५ ॥

અર્થઃ—કાગડાની વિષ્ઠાની પેઠે જે દિશાએ જાય છે, ધુલની વર્ષાદ થાય તેની પેઠે જ મલત્યાગ કરે છે તથા પોતાના શરીરની છાયા અન્યથા (બીજી રીતે) જુએ તે પાંચ મહીનાથી વધારે જીવતો રહેતો નથી ॥૪૫॥

॥ षाण्मासिकादिमृत्युलक्षणम् ॥

लक्ष्यं लक्ष्म चिकित्सकेन मनसा शुद्धस्य भानोश्च तत् , क्षीणं दक्षिणपश्चिमादिषु तदा षट्त्रिद्विमासैकम् ॥ छिद्रं मध्यगतं दिनार्द्धमपि चेदायुःप्रमाणं ध्रुवं सर्वज्ञैः परिभाषितं स्फुटतरं दृष्टो महान्प्रत्ययः ॥ ४६ ॥

અર્થઃ—જે માણસોને શુદ્ધ સૂર્યનું મંડળ દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા પૂર્વ ભાગમાં ક્ષીણ તથા મધ્યગત છિદ્ર જોવામાં આવે છે; તે માણસનું ક્રમેકરી છ મહીનામાં ત્રણ માસમાં બે મહીનામાં; એક મહીનામાં તથા અર્ધા દિવસમાં આયુ ક્ષીણ થાય એવું પ્રમાણ કહેલું છે. એવી રીતે ચિકિત્સકો દ્વારાએ સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે છે. તેજ જ્ઞાનીઓએ તથા યોગીઓએ પણ કહેલું છે ॥ ૪૬ ॥

॥ षाण्मासिकमृत्युलक्षणम् ॥

प्रतापेन विनिर्मुक्तः क्रुद्धभाषी निरुद्यमः ॥
षण्मासेन न संदेहः स गच्छेद्यमशासनम् ४७

અર્થઃ—જે માણસ પ્રતાપહીન થઇ જાય, ક્રોધથી જે બોલે, જેની ઉદ્યમ ની હાની થઇ જાય, તે માણસ છ મહીનામાં મૃત્યુને પામે છે ॥ ૪૭ ॥

शमनं तत्सुतं वापि यः पश्येत्स्वप्नगोचरे ॥
हतानि शुष्ककाष्ठानि षष्ठे मासि न तिष्ठति ४८

અર્થઃ—યમ અથવા યમપુત્રનું સાક્ષાત્ દર્શન અને કાપેલાં તથા સુકાયલાં લાકડાં સ્વપ્નમાં દેખાય તો છ મહીનામાં તે નાશને પામે છે ॥ ૪૮ ॥

निजं च प्रतिबिंबं हि नीरदांबुषु दर्पणे ॥ उत्त-
मांगं यो न पश्येत् षण्मासेश्च विनश्यति॥४९॥

અર્થઃ–પોતાના મુખનું પ્રતિબિંબ વર્ષાના પાણીમાં અથવા આરીસામાં ન દેખાય તથા પોતાનું માથું પણ તેમાં દેખાય નહી તો તે માણસ છ મહીનામાં નાશને પામે ॥ ૪૯ ॥

सदा चोदरपूर्णस्य वारीच्छा चेद् दिवानिशम् ॥
असंशयं चतुःपंचऽषण्मासान् वा स जीवति ५०

અર્થઃ—સદા સર્વદા પેટ ભરેલુંજ જણાય ને પાણી પીવાની ઈચ્છા હમેશ થયા કરે તેનું શરીર ચોથે પાંચમે અથવા છઠે મહીને કાલધર્મ પામે ॥ ૫૦ ॥

वेत्ति नीलादिवर्णस्य कट्वम्ललवणस्य च ॥ अ-
कस्मादन्यथाभावं षण्मासेन हि मृत्युभाक् ५१

અર્થઃ—જે માણસ પોતાનું શરીર તથા બીજું બધું વિપરીત રંગનું જુએ, મીઠાને કડવું તથા ખાટું જાણે, અને અકસ્માત્ જેનો અન્યથાભાવ થઈ જાય તે છ મહિનામાં મૃત્યુનો પાત્ર થાય છે ॥ ૫૧ ॥

इंद्रनीलनिभव्योम्नि नागवृंदं यदीक्षते ॥ इत-
स्ततश्च प्रसरत् षण्मासान् स तु जीवति ॥५२॥

અર્થઃ—જે માણસ આકાશને વિષે નીલી આભાસહિત છતાં અહીં તહીં વિસ્તરેલા સર્પના અથવા હાથીના સમૂહને જુએ તે માણસ છ મહીના સુધી જીવે છે ॥૫૨॥

स्वपादे स्वतनौ वापि, यः पश्येत्स्वमगो नरः॥
तृणानि शुष्ककाष्ठानि, षष्ठे मासे न तिष्ठति५३

અર્થ:—પોતાના પગ અથવા શરીરની ઉપર માખ તથા સુકાં લાંકડાં દેખે, એવાં સ્વપ્નાં આવે તો છ મહિનામાં મરે. ॥૫૩॥

छाया प्रकंपते यस्य, देहस्थैर्येऽपि निश्चले ॥
कृतांतदूता बध्नंति, चतुर्थे मासि तं नरम्॥५४॥

અર્થ:—પોતાના શરીરની છાયા પોતાનો દેહ નિશ્ચળ છતે પણ કંપાયમાન થઈ જાય તો તે માણસનું આયુષ્ય ચોથે મહીને પુરૂં થઇ જાય છે ને તેને કાળના દૂત બાંધી લઇ જાય છે એમ જાણવું ॥ ૫૪ ॥

रात्रौ चंद्रद्वयं वापि, दिवा द्वौ च दिवाकरौ ॥
वितारकं व्योम दृष्ट्वा, षण्मासे म्रियते नरः५५

અર્થ:—જે માણસ રાતના બે ચંદ્ર દેખે, દિવસના બે સૂર્યો દેખે અને જેને તારા વિનાનું આકાશ દેખાય તે નર છ મહીનામાં મરણ પામે ॥ ૫૫ ॥

पांशुराशिं च वल्मीकं, लोहदंडमथापि वा ॥
योऽधिरोहति वै स्वप्ने, षण्मासान् स तु
व ॥५६ ॥

અર્થઃ—ધુળનો ઢગલો. રાફડો, તથા લોહદંડ એટલે લોહનો દંડ સ્વપ્નમાં દેખે અથવા એટલાની ઉપર બેસે તો રોગીનું ૭ મહીનામાં મોત થાય ॥ ૫૬ ॥

वृक्षस्य मूलशाखायां, स्फुलिंगा वह्निसंनिभाः॥
षट्सु मासेषु यातेषु मानवो म्रियते ध्रुवम्॥५७

અર્થઃ—સ્વપ્નને વિષે વૃક્ષના મૂલમાં અને શાખાને વિષે અગ્નિના ગારા જેવું જોવામાં આવે તો તે માણસ ૭ મહીનામાં મરી જાય ॥ ૫૭ ॥

लक्ष्यं लक्षणलक्षितेन पयसा भानुप्रभामंडले, हीनो दक्षिणपश्चिमोत्तरपरं षट्त्रिद्विमासैक-कम्॥ मध्ये छिद्रयुतं भवेद्दशादिनं धूम्राकुलै-स्तद्दिनं, सर्वज्ञैः परिज्ञापितं स्फुटतरं आयुः-प्रमाणं ध्रुवम् ॥ ५९ ॥

અર્થઃ—મધ્યાન્હે પાણીનો થાળ ભરીને રોગી માણસે પોતાના શરીરની છાયા જોવી તેમાં જમણું અંગ ન દેખાય તો ૭ મહીનામાં મરણ જાણવું; પૂઠ ન દેખા તો ત્રણ મહીનામાં મરણ થાય; ડાબું અંગ ન દેખા

જયતા મંત્રનો જપ કરવો. એ મંત્ર વડે માણસના મરણ
ની શાંતિ થાય ને વિઘ્ન ટળી જાય ॥ ૬૦ ॥

कुंडली पीडयते यस्य, वातेनाहारवर्धनम् ॥
आहारो हृदये यस्य, स वर्षेण विनश्यति ६१

અર્થઃ—માણસના આધાર ચક્રમાં કુંડલી એટલે
ગુદાસ્થાનમાંની કુંડલી નિત્ય પીડા કરે, વાયુએ કરી આ,
હાર બંધ થાય, અને જે કાંઈ ખાય તે છાતીમાંજ રહે નીચે
ઉતરે નહીં તે માણસ એક વર્ષમાં વિનાશને પામે છે ૬૨

यस्य वै भुक्तमात्रस्य हृदये वर्द्धयेत्क्षुधा॥जानी-
यादंतवर्षे च स गतायुर्न संशयः ॥ ६२ ॥

અર્થઃ—જેને જમી ઉઠતાંજ તરત ભુખ લાગે છે તે
એક વર્ષ પુરૂં નહી થતાં મૃત્યુ પામે છે; એટલે તે વરસ
સુધી જીવે નહીં એમ જાણવું ॥ ૬૨ ॥

यस्य रेतो मलं मूत्रं क्षुतयुक्तं प्रजायते ॥
तथैकदा भवेद्यस्य अब्दं तस्यायुरिष्यते ॥६३॥

અર્થઃ—જેનાં વીર્ય, વિષ્ટા, મૂત્ર, ને છીંક [illegible]
સહિત હોય છે તથા સ્વભાવથી અન્યથા [illegible]
ઉપર નાના પ્રકારનાં થાય છે તે [illegible] એક વર્ષ સુધી
જીવતો નથી એમ જાણવું ॥ ૬૩ ॥

જયના મંત્રનો જાપ કરવો. એ મંત્ર વડે માણસના મરણ ની શાંતિ થાય ને વિઘ્ન ટળી જાય ॥ ૬૦ ॥

कुंडली पीडयते यस्य, वातेनाहारवधंनम् ॥
आहारो हृदये यस्य, स वर्षेण विनश्यति ६१

અર્થઃ—માણસના આધાર ચક્રમાં કુંડલી એટલે ગુદાસ્થાનમાંની કુંડલી નિત્ય પીડા કરે, વાયુએ કરી આહાર બંધ થાય, અને જે કાંઈ ખાય તે છાતીમાંજ રહે નીચે ઉતરે નહીં તે માણસ એક વર્ષમાં વિનાશને પામે છે ૬૨

यस्य वै भुक्तमात्रस्य हृदये वर्द्धयेत्क्षुधा॥जानीयादंतवर्षे च स गतायुर्न संशयः ॥ ६२ ॥

અર્થ—જેને જમી ઉઠતાંજ તરત ભુખ લાગે છે ને એક વર્ષ પુરૂં નહી થતાં મૃત્યુ પામે છે; એટલે તે વરસ સુધી જીવે નહી એમ જાણવું ॥ ૬૨ ॥

यस्य रेतो मलं मूत्रं क्षुतयुतं प्रजायते ॥
तथैकदा भवेद्यस्य अब्दं तस्यायुरिष्यते ॥६३॥

અર્થઃ—જેનાં વીર્ય, વિષ્ટા, મૂત્ર, ને [illegible] સહિત [illegible] ॥ ૬૩ ॥

જયના મંત્રનો જાપ કરવો. એ મંત્ર વડે માણસના મરણની શાંતિ થાય ને વિઘ્ન ટળી જાય ॥ ૬૦ ॥

कुंडली पीडयते यस्य, वातेनाहारवर्धनम् ॥
आहारो हृदये यस्य, स वर्षेण विनश्यति ६१

અર્થઃ—માણસના આધાર ચક્રમાં કુંડલી એટલે ગુહ્યસ્થાનમાંની કુંડલી નિત્ય પીડા કરે, વાયુએ કરી આહાર બંધ થાય, અને જે કાંઈ ખાય તે છાતીમાંજ રહે નીચે ઉતરે નહીં ને માણસ એક વર્ષમાં વિનાશને પામે છે ૬૨

यस्य वै भुक्तमात्रस्य हृदये वर्द्धयेत्क्षुधा॥जानी-
यादंतवर्षं च स गतायुर्न संशयः ॥ ६२ ॥

અર્થ—જેને જમી ઉઠતાંજ તરત ભુખ લાગે છે તે એક વર્ષ પુરું નહીં થતાં મૃત્યુ પામે છે; એટલે તે વરસ સુધી જીવે નહીં એમ જાણવું ॥ ૬૨ ॥

यस्य रेतो मलं मूत्रं क्षुतयुक्तं प्रजायते ॥
तथैकदा भवेद्यस्य अब्दं तस्यायुरिष्यते ॥६३॥

અર્થઃ—જેનાં વીર્ય, વિષ્ટા, મૂત્ર, ને [illegible]

॥ त्रैवार्षिकमृत्युलक्षणम् ॥

यास्यनासापुटे यस्य वायुर्वाति दिवा निशि ॥
तदा नरस्य तस्यायुः क्षयेदब्दत्रयेण हि॥६७॥

અર્થઃ—જેના નાકનાં જમણા કાણામાં રાત્રિ દિવસ પવન ચાલતો હોય તેનું આયુ ક્ષય થઈને ત્રણ વરષમાં મૃત્યુ થાય છે એમ જાણવું ॥ ૬૭ ॥

यत्संख्यो विषमो विंदुस्तत्संख्यदिवसे मृतिः॥ यत्संख्यश्च समो विंदुस्तत्संख्यं जीवनं स्मृतम् ॥ ६८ ॥

અર્થઃ—બિંદુઓની જેટલી વિષમ સંખ્યા થાય, તેટલે દિવસે રોગી મરે; વળી સમ બિંદુઓની જેટલી સંખ્યા થાય તેટલા દિવસ રોગી જીવે ॥ ૬૮ ॥

॥ अथ सामान्यतो मरणसूचकलक्षणानि ॥

॥ अर्द्धरात्रे दिवा चंद्रग्रहं तथा॥ दृष्टशक्रायुधं मात्रेण संक्षीणमायुर्विद्यात्स्वमात्मवित् ॥ ६९॥

અર્થઃ—અરધી રાતે ઇંદ્ર ધનુષ દીઠામાં આવે અને દહાડે ચંદ્રગ્રહણ દેખાય તો આયુષ્ય ક્ષીણ થયું એમ જાણવું ॥ ૬૯ ॥

पिधाय कर्णानिघोषं न शृणोति निरंतरम् ॥ न
पश्येच्चक्षुषोर्ज्योतिस्तस्यातन्नाम्रुतिर्ध्रुवम् ७१॥

અર્થઃ—કાનમાં સર્વદા શબ્દનો બોધ થતો છતાં નિ- [illegible] સાંભળતાં નથી તેમજ આંખોની જોત પણ નરમ [illegible] ચિન્હો થયાથી નિશ્ચય મૃત્યુ થાય છે એમ [illegible] ॥ ૭૧ ॥

दीपनिर्वाणगंधं च सुहृद्वाक्यमरुंधतीम् ॥ न
जिघ्रंति न शृण्वंति न पश्यंति गतायुषः॥७२॥

અર્થ—[illegible] જાય તે વાસ, હિતવક્તાનું [illegible], તથા અરૂંધતી નક્ષત્ર જે આકા[illegible] [illegible] કાન ને આંખ એ ત્રણ ઇંદ્રિયોના [illegible] નહીં તે પુરૂષ આયુરહીત જાણવો. ૭૨॥

[illegible] जीवो विकृतिं चैव गच्छति ॥
[illegible] कालकर्षास्ति, कालतं जोविवर्जितः॥७३॥

અર્થ—[illegible] વિષે રહેનો જીવ વિકૃતિને [illegible] તેનો ઉપર કાલની દૃષ્ટિ પડીછે; [illegible] અંત અવસ્થા- [illegible] ॥ ૭૩ ॥

[illegible]

अंगकंपो गतेर्भंगो, वर्णभ्रंशाक्नयेन च ॥ गंधं
स्वादं न जानाति, स गच्छेद्यमशासनम्॥८०॥

અર્થ—જે રોગીના આંગ કંપતા હોય, ચાલવાની ગતિ છુટી ગઇ હોય, શરીરનો રંગ ફરી ગયો હોય, નાકથી ગંધ અને રસનાથી સ્વાદ નહી જાણતો હોય, તે નકી યમ લોક પ્રતે જાય છે ૮૦ ॥

जिव्हा कृष्णा भवेद्यस्य, मुखं च कुंकुमारुणम्
कृष्णा दंताः पुनस्तस्य, शीघ्रं मृत्युर्भविष्यति
॥ ८१ ॥

અર્થ—જેની જીભ કાળી પડી જાય, મોઢું લાલ થ- જાય, અને દાતો કાળાં થઇ જાય તેની જલદી મોત થાય એમ જાણવુ ॥ ૮૧ ॥

अरुंधतीं ध्रुवं चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ॥
आयुर्हीना न पश्यंति, चतुर्थं मातृमंडलम्॥८२॥

ર્થાત્ ખાડા પડી ગએલા હોય, અને જેની નજર મંદી પડી ગએલી હોય એવા માણસને વિશેષે કરી કાલ પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૯૪ ॥

दिवा वा ताराकाश्चंद्रं रात्रौ व्योम वितारकम्॥ युगपच्च चतुर्दिक्षु शक्रकोदंडमंडलम् ॥ ९५ ॥

અર્થઃ—દિવસે તારાઓ સહિત ચંદ્ર તથા રાત્રે આકાશ તારા એટરી રહિત અને એકજ સમયે ચારે દિશાઓમાં ઇંદ્ર ધનુષ મંડલની પેઠે દીઠામાં આવે તો અસાધ્ય ગણવું ॥ ૯૫॥

शुक्ला शुष्का गुरुः श्यावा लिप्ता लुप्ता च नासिका ॥ तथा साचापि विकृता संवृता पिटकाचिता ॥ ९६ ॥

અર્થઃ—જેના નાકનો રંગ ધોળો થાય, કાળો થાય, નાક સુકાઈ જાય, જાડું થઇ આવે, વાંકુ થઈ જાય, બેશી જાય. સુંઘવાની ઇંદ્રિયનો નાશ થઇ જાય, અર્થાત્ વાસ આવે નહીં: ફાટી જાય અથવા બીજી પીડા વાળું થાય, તથા નાકમાં તનખ મારે એવા માણસનું જરૂર મરણ થાય છે ॥ ૯૬ ॥

અર્થઃ--ઉત્તાલા, (ઉતાવલી) લંબા, (લાંબી) મંદા, (મંદા) શુભતરા (વધારે સારી) કઠિના (સખ્ત) સ્થિર, (કાયમ વહતી) સૂક્ષ્મા (બારીક) મૃદ્વી, (સુંવાળ) રૌદ્રી, (ઉગ્ર) એવા નાડીઓનાં નામ જાણવાં; મૂલ નાડી તો એકજ છે આ રોગોની વિચિત્રતાથી તેની ગતિમાં ફેરફાર થાય છે તેથી અનેક ગતિનું નામ જુદું રાખીને નવ નામ કરેલાં છે. એમ છે. ॥ ૪ ॥

वातः पित्तं कफश्चैव ज्ञायते नाडिदर्शनात् ॥
भेदाभेदविभागेन, जानीयात् मृत्युजीविते ॥ ५ ॥

અર્થઃ--વાત, પિત્ત અને કફ એ નાડી જોવાથી જાણવામાં આવે છે. ભેદ અને અભેદના વિભાગે કરી એટલે સાધ્યતથા અસાધ્ય વગેરે વિચાર કરીને પોતાનું આયુષ્ય તથા મૃત્યુ વગેરે જાણવું. ॥ ૫ ॥

.. निरामा सात्युग्रा, ज्ञातव्यं नाडिलक्षणम् ॥
.. चिंतयेत्प्राज्ञस्ततः कर्म समाच-
.. ॥ ६ ॥

નાડી મોરની પેઠે ચાલે છે; એવી રીતે નાડીની ગતિ જાણવી ॥ ૧૬ ॥

ज्वरकोपेन धमनी, सोष्णा वेगवती भवेत् ॥
कामात्क्रोधाद्वेगवहा, क्षीणापित्ताद् भयाद्भुता १७

અર્થઃ—તાવ વાળાની નાડી ઉતાવળી વહે ને ઉની વહે છે કામાતુરની તથા ક્રોધવાળાની નાડી ઉતાવળી વહે છે: અને જેનું પિત્ત ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તથા જે ભય યુક્ત હોય તેની નાડી ક્ષીણ વહે છે ॥ ૧૭ ॥

स्थित्वा नाडीमुखे यस्य, विद्युत्पातेव दृश्यते॥
दिनैकं जीवितं तस्य, दिनार्द्धं विषमज्वरे॥१८॥

અર્થઃ—નાડીની ઉપર આંગળી મુકીને જોવી. ને જો વીજળીની પેઠે ચમકતો હોય, તો એક દીવસમાં મરણ થાય, અને જો આગળના ઝેરી તાવ વગેરે હોય તો અડધા દિવસમાં મરણ થાય એમ જાણવું. ॥ ૧૮ ॥

निरीक्ष्य दक्षिणे हस्ते, नाडी यदि न दृश्यते॥
सर्वदेहे चातिशीतं दगयासं न जीवति॥१९॥

અર્થ—જમણા હાથની નાડ જોવી ત્યાં જો નાડી દિસે નહીં અને સર્વ શરીર ટાઢું થઈ જાય તો તે

રોગી દશ પાહર સુધી પણ જીવે નહીં અર્થાત દશ પહરની અંદર મરી જાય એમ જાણવું ॥ ૧૯ ॥

॥ अथ मूत्रपरीक्षा ॥

चरमे रजनीयामे, घटिकानां चतुष्टये;
उत्थाय रोगिणां वैद्यो, मूत्रोत्सर्गंतुकारयेत् २०

અર્થ —રાતના પાછલે પોહોરે એટલે પાછલી ચાર ઘડી રાત હોય ત્યારે વૈદે રોગીને ઉઠાડવો,ને રોગીને પેશાબ કરાવવો ને કાચ અથવા ચીનીના વાસણમાં લેવો ॥૨૦॥

आद्यधारांपरित्यज्य, मध्यधारासमुद्भवम्;
शुभ्रेकाचमयेपात्रे धृत्वामूत्रंपरीक्षयेत् ॥२१॥

અર્થ —શરૂઆતમાં જે ધાર પડે તેને મુકી દેવી જોઇએ અને જે બીજી ધાર આવે તે સફેત કાચના વાસણમાં લઇને મુતની પરીક્ષા કરવી. ॥ ૨૧ ॥

संगृह्यरोगिणांमूत्रं सूर्यरश्मिषुधारयेत्;
तस्यमध्येक्षिपेत्तैलं ततोरोगंविचारयेत् ॥२२॥

અર્થઃ-રોગીનું મૂત્ર સારી રીતે લઇને સુરજના તેજમાં રાખવુ. અને તેમા તેલ નાખવું; ત્યાર પછી રોગને વિચાર કરવો. ॥ ૨૨ ॥

श्वेतधारातदामोहः, पीतधारातदाज्वरः
रक्तधारादीर्घरोगः कृष्णधाराचमृत्युदा ॥२३॥

અર્થઃ—જેની મૂત્ર ધારા ધોળી હોય તેને મોહનો વિકાર જાણવો, જેની પીળી ધારા હોય તેને જ્વરનો વિકાર જાણવો ને જેની કાળી ધારા હોય તેને મૃત્યુકારક જાણવી ॥ ૨૩ ॥

તૈલબિંદુર્યદામૂત્રે નરાકારઃ પ્રજાયતે ॥
ग्रहदोषश्चदेव्याश्च विचार्योयंविचक्षणैः ॥२४॥

અર્થઃ—મૂત્રમાં તેલનું ટીપું નાખવાથી જ્યારે પુરૂષના આકારે દીઠામાં આવે ત્યારે ગ્રહનો દોષ તથા દેવીનો દોષ હોય એમ વિચક્ષણ પુરૂષે વિચારવું.॥૨૪॥

तीव्रीरेणसमंशस्तं, मातुलिंगरसप्रभम्;
पानीयेन समंमूत्रं, परिपाकेहितंभवेत् ॥२५॥

અર્થઃ—આકરૂ સરકુ મૂત્ર હોય, તો રૂડું જાણવું; બીજોરાના રસના જેવું હોય, પાણીનાં જેવું હોય, તો એવા પરિપાકને વિષે તે હિતકારી જાણવું. ॥ ૨૫ ॥

सन्निपाते तु कृष्णं स्यात्तन्मूत्रस्यलक्षणम् २६

અર્થઃ—જ્યારે મૂત્રને સંનિપાત રોગ થાય છે ત્યા

રે કાળું મુત્ર આવે છે; એવી રીતે મુત્રનું લક્ષણ કહેવાય છે ॥ ૨૬ ॥

पित्तेनपांडुरंमूत्रं कफेनं कफरोगिणाम्;
रक्तवर्णभवेद्वाते द्वंद्वजेमिश्रितंभवेत् ॥ २७ ॥

અર્થઃ—માણસને જો પિત્તનો રોગ હોય તો ધોળું મૂત્ર થાય છે. કફ રોગીને મુત્રમાં ફીણ થાય છે; વાયુ રોગ વાળાને મુત્રનો રંગ રાતો થાય છે અને મિશ્ર રોગ વાળાને એ ત્રણેય રોગો સાથે હોય ત્યારે ત્રણેના લક્ષણો વાળું મુત્ર જાણવું. ॥ ૨૭ ॥

समघातोःपुनःकूप, जलतुल्यंचदृश्यते ॥
उर्ध्वनीलमधोरक्तं, रुधिरेणप्रजायते ॥ २८ ॥

અર્થ—સમધાત એટલે વાયુ, પિત્તને કફ સમાન પણે હોય, તેનુ મુત્ર કુવાના પાણીના જેવું જાણવુ, અને જેને લોહીનો વિકાર હોય તેનું મુત્ર ઉપર નીલુ ને હેઠે રાતું દેખાય છે એમ જાણવુ ॥ ૨૮ ॥

पीतंतथोपारिच्छाये, कृष्णंवुद्बुदसंयुतम् ॥
मूत्रंप्रभूतदोपेण, जायतेनात्रसंशयः ॥ २९ ॥

અર્થઃ—જેનું પીળા રંગનું મુત્ર થાય, ઉપર છાયાવું થઇ આવે તથા કાળા રંગ વાળું ને ઉપર પપોટા વ

ઇ આવે તો તે મુત્ર દોષ વાળું છે પણ એ એક ચોકસ રો ગનું લક્ષણ નથી એવો સંશય છે તોપણ નષ્ટ જાણવું. ॥ ૨૯ ॥

मलेनपीतवर्णे च, वहुलं च प्रजायते;
पीतमच्छंप्रजायेत, मूत्रंपित्तोदयेसति ॥ ३० ॥

અર્થઃ—મલ રોગ હોય ત્યારે પીળાશ પીળા રંગનો થાય અને ઘણું મુત્ર થાય તેમજ પિત્તવિકાર હોયતો પણ પીળુંજ મુત્ર થાય છે એમ જાણવું. ॥ ૩૦ ॥

कफात्पल्वलपानीच, तुल्यमूत्रंप्रजायते ।
वातान्मूत्रंचरक्तंस्यात्, कौसुंभादिकसन्निभम् ३१

અર્થ—ખાબોચિયાના ડોળાં પાણીની પેઠે ડોળું મુત્ર થાય તો જાણવું કે તે કફનું છે. વાયુનો વિકાર હોય તો રાતા રંગ વાળું મુત્ર થાય; તે કસુંબાના પાણી જેવું થાય. ॥ ૩૧ ॥

वाताजलसमानंस्यात् अर्शोद्बहुलमेवच ॥
तैलतुल्यंभवेन्मूत्रं नित्यंसहजपित्तजं ॥ ३२ ॥

અર્થ—વાયુના રોગ વાળાનો પીશાબ પાણીના જે વો થાય હરસનાં અર્દ મુત્રો થાય ત્યારે ઘણું અને

વિષે શેરડીના રસ જેવું મુત્ર જાણવું. ॥ ૩૫ ॥

पित्तश्लेष्मद्वयोद्भूतं सूत्रंघृतकणोपमम् ॥
वातज्वरसमुद्भूतं मूत्रंकुंकुमापिंजरम् ॥ ३६ ॥

અર્થઃ—જેને પિત્ત તથા કફનો રોગ હોય તેનો પીશાબ ઘીના જેવો જાણવો અને વાત જ્વર વાળાનુ મુત્ર કેશરના જેવું જાણવું ॥ ૩૬ ॥

पीतं च वहुलंचैव, आमवातात्प्रजायते ॥
रक्तपीतंस्वच्छमूत्रं ज्वराधिक्येविनिर्दिशेत् ३७

અર્થઃ—જો મુત્ર પીળું તથા ઘણું આવેતો આમ વાયુનો રોગ જાણવો; અને રાતું પીળું સ્વચ્છ મુત્ર જો થાયતો તાવનું જોર જાણવું ॥ ૩૭ ॥

धूम्रवर्णयदासूत्रं ज्वराधिक्यंवदेत्तदा ॥
कृष्णमच्छंविजानीयात्सन्निपातज्वरोद्भवम् ३८

અર્થઃ—ધુમાડાના રંગ જેવો પીશાબ થાય ત્યારે અધિક જ્વર જાણવો; ને જો મુત્રમાં શ્યામતા હોય તો તે ને સન્નિપાત જ્વર જાણવો. ॥ ૩૮ ॥

वातज्वरसमुद्भूतं मूत्रंकुंकुमपिंजरं ॥
मलेनपीतवर्णं च वहुलंचप्रजायते ॥ ३९ ॥

તેને પિત્ત સ્વભાવવાળો જાણવો, તે મુત્ર તેલ જેવું ગોળુ હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

वायुश्लेष्मवशान्मूत्रं तक्रतुल्यंप्रजायते ॥
मूत्रंजलोदरोद्भूतं स्वतःस्वच्छंप्रजायते ॥३३॥

અર્થઃ—વાત અને કફ એ બે રોગ હોય તેનું મુત્ર છાસના જેવું તેમજ જલોદર રોગવાળાનું મુત્ર સહજ પોતાની મેળે સ્વચ્છ હોય છે ॥ ૩૩ ॥

उर्द्धपतिमधारेक्तं मूत्रंवैद्यवरस्तदा ॥
पित्तप्रकृतिसंभूतं सन्निपातस्यलक्षयेत् ॥३४॥

અર્થઃ——ઉપરના ભાગમાં પીળુ દેખાય, અને નીચલા ભાગમાં રાતુ દેખાય તો તે રોગને વૈદ્યોને વિષે શ્રેષ્ઠ પુરૂષો પિત્ત પ્રકૃતિથી ઉપજેલા સન્નિપાત રોગ અથવા ત્રિદોષનું લક્ષણ કહે છે. એમ જાણવુ. ॥ ૩૪ ॥

ईषद्रक्तंचफेनाढयं तथैवेक्षुरसोपमम् ॥
भवेत्पित्तेकफेमूत्रं निरामेचज्वरेभवेत् ॥ ३५ ॥

અર્થઃ—કાંઇક રાતો રંગ, તથા પીળો રંગ હોય, ઉપર ફીણ આવે શેરડીના રસના જેવું હોય, તે પિત્ત, કફ ને મલદોષ થકી જાણવુ. અથવા મલ વિનાના તાવને

વિષે શેરડીના રસ જેવું મુત્ર જાણવું. ॥ ૩૫ ॥

पित्तश्लेष्मद्वयोद्भूतं सूत्रंघृतकणोपमम् ॥
वातज्वरसमुद्भूतं सूत्रंकुंकुमापिंजरम् ॥ ३६ ॥

અર્થઃ—જેને પિત્ત તથા કફનો રોગ હોય તેનો પીશાબ ઘીના જેવો જાણવો અને વાત જ્વર વાળાનુ મુત્ર કેશરના જેવું જાણવું ॥ ૩૬ ॥

पीतं च बहुलंचैव, आमवातात्प्रजायते ॥
रक्तपीतंस्वच्छसूत्रं ज्वराधिक्येविनिर्दिशेत् ३७

અર્થઃ—જો મુત્ર પીળું તથા ઘણું આવેતો આમ વાયુનો રોગ જાણવો; અને રાતું પીળું સ્વચ્છ મુત્ર જો થાયતો તાવનું જોર જાણવું ॥ ૩૭ ॥

धूम्रवर्णयदासूत्रं ज्वराधिक्यंवदेत्तदा ॥
कृष्णमच्छंविजानीयात्सन्निपातज्वरोद्भवम् ३८

અર્થઃ—ધુમાડાના રંગ જેવો પીશાબ થાય ત્યારે અધિક જ્વર જાણવો; ને જો મુત્રમાં શ્યામતા હોય તો તેને સન્નિપાત જ્વર જાણવો. ॥ ૩૮ ॥

वातज्वरसमुद्भूतं सूत्रंकुंकुमपिंजरं ॥
मलेनपीतवर्णं च बहुलंचप्रजायते ॥ ३९ ॥

અર્થઃ—મુત્રમાં તેલનું ટીપું નાખવાથી જો તે ઉત્તર પશ્ચિમ દિશાની તરફ પસરે તો નિશ્ચયપુર્વક તે પુરૂષને આરોગ્યતા ઉત્પન્ન થાય એમ જાણવૂં ॥ ૫૬ ॥

॥ साध्ये सूत्रं ॥

भद्रपीठपृथु दर्पणपद्म ॥ छत्रशंखसमचामरवीणा ॥ ५७ ॥ कुंडलाकृतिभवेद्यदितैलं ॥ रोगवानसतु भवेत्सुखसाध्यः ॥ ५८ ॥

અર્થઃ--રોગીના મુત્રમાં તેલનુ ટીપૂં નાખવાથી ભદ્રપીઠ એટલે તેલની ઉપર ચિત્રાકારની પેઠે દીઠામાં આવે. પૃથુ એટલે ચપટા આકારનું, અરીશાના આકારનું. ફુલને આકારે છત્રીને આકારે; શંખને આકારે. ચામરને આકારે, વીણાને આકારે તથા કુંડલની આકૃતિવાળું. મુત્ર દીઠામાં આવે તો તે રોગીનો રોગ સાધ્ય જાણવો એટલે ઓસડ કર્યાથી મટીજાય ॥ ૫૬ ॥

हंसकारंडवैःपूर्णं तडागंदृश्यतेयदा ।
पल्लवंफलाकारं तैलमात्रेप्रजायते ॥ ५९ ॥
सर्वदासकलंगात्रं प्रासादंगव्यचामरं ॥
छत्रं च तोरणंचैव तैलविंदुश्चिरायुषः ॥ ६० ॥

तैलबिंदुर्यदामूत्रे मस्तकद्वयसन्निभः ॥
क्षेत्रपालोद्भवो दोषस्तथा ज्ञेयः पिशाचजः॥७०॥

અર્થ—મૂત્રને વિષે તેલનું ટીપુ નાખ્યાથી જો બે માથા દીઠામાં આવે તો ક્ષેત્રપાલનો દોષ જાણવો. તથા પિશાચનો દોષ જાણવો ॥ ૭૦ ॥

वातेन मंडं भ्रमति पित्तेन बुद्बुदायते ॥
कफेन बिंदुमायाति निमज्जति त्रिदोषके॥७१॥

અર્થ—વાયુરોગવાળાનું મૂત્ર જામી જાય છે: પિત્ત દોષવાળાના મૂત્રમાં પરપોટા થાય છે. કફરોગવાળાના મૂત્રમાં બિંદુ ઉંડું આવે છે. અને ત્રણેય દોષવાળાને એટલે સન્નિપાતવાળા રોગોના મૂત્રમાં તેલ તરી જાય છે ॥૭૧॥

श्वेतधारा शुभा ज्ञेया पित्तधारा च मध्यमा ॥
रक्तधारा दीर्घरोगा, कृष्णधारा च मृत्युदा ७२

अच्छं च रूक्षं च सितं च वाता, दुष्णारुणं पीतमथातिपित्तात् ॥ स्निग्धं घनं शुक्लतरं कफाच्च, मिश्रैस्तु मिश्रं सकलस्य चिह्नम् ॥७३॥

અર્થઃ--વાત રોગીનું મૂત્ર નિર્મલ, સુકુ તથા સફેદ રંગવાલું હોય છે, પિત્ત રોગવાળાનું મૂત્ર લગાર ઉનુ હોય છે, રંગ રતાસ ઉપર હોય તથા પીલાસ ઉપર હોય છે; કફ રોગવાળાનું મુત્ર કાંઈક ચીકણું હોય છે, તથા ધોળું હોય છે, તથા વધારે ઘોલુ હોય છે. તથા જેને વાત પિત્તને એ ત્રણે રોગો થયા હોય તેને ત્રણે રોગીનાં મળેલાં ચિન્હો થાય છે ॥ ૭૩ ॥

तैरेवासाध्यमादेश्यं मूत्रं वैद्यकवेदिभिः ॥ अजीर्णेन भवेन्मूत्रं, श्वेतं चापि तथारुणं ॥७४॥

અર્થઃ—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અસાધ્ય રોગ જાણવા. અને જેનું મૂત્ર ધોળાં રંગવાલુ તથા કાંઇ રતાસ ઉપર થાય છે, તેને અજીર્ણ રોગવાલો જાણવો ॥ ૭૪ ॥

॥ इति मूत्रपरीक्षा संपूर्णा ॥

॥ अथ मलपरीक्षा ॥

वाते बद्धं धूम्रवर्णं रूक्षं चापि मलं भवेत् ॥ पीतं च शिथिलं श्वेतं च बहुलं कफे॥१॥

मिश्रिते मिश्रवर्णं स्यात्कृष्णमेव त्रिदोषके ॥
अतिकृष्णं चातिपीतमतिश्वेतं सचंद्रिकम् ॥२॥
अत्युष्णं चातिरक्तं च मलं स्यान्मृत्यवे नृणाम्॥

અર્થઃ—વાત રોગ હોય તો બાંધેલો. ધુસર રંગનો અને રૂક્ષ એવો મલ થાય છે, પિત્તરોગ હોય તો પીલા રંગ નો અને ઢીલો મલ થાય છે. કફ રોગ હોય તો પીલા ને બહુલ એટલે વધારે થાય છે દ્વંદ્વજ રોગ હોય તો મિશ્ર લક્ષણે કરી યુક્ત થાય છે. ત્રિદોષથી કૃષ્ણવર્ણ થાય છે. ઘણો કાલો, ઘણો પીળો, ઘણો ધોલો. ચંદ્રિકા યુક્ત (મોરના પીછાની વચમાં ડાગ છે તેવો) ઘણો ઉષ્ણ ઘણો રાતો એવો મલ હોય તો મરણનું લક્ષણ જાણવું ।।૧।।૨।।

॥ अथ जिह्वापरीक्षा ॥

जिह्वा पीता खरस्पर्शा स्फुटिता मारुताधिके ॥
रक्ता श्यामा भवेत्पित्ते कफाच्छुभ्रा द्रवा घ-
ना ॥ १ ॥

અર્થઃ— [illegible]

કાળા રંગવાળી થાય છે; અને કફનો વધારો થએથી ધોળા રંગવાળી, દ્રવિત તથા સખત હોય છે; અર્થાત્ જાડી થાય છે ॥ ૧ ॥

वातेन स्फुटिता जिह्वा सुप्ता शालदलोपमा ॥
रक्ता श्यावा भवेत् पित्ते कफे सुप्ता च लिप्तका ॥
मिश्रलिंगे द्वंद्वता च सर्वे सर्वं विभावयेत्॥२॥

અર્થઃ—વાત રોગથી જીભ ફાટેલી જણાય, જડતાવાળી દેખાય; તથા સાગના પાંદડાને જેવી ભાસેઃ પિત્તરોગને વિષે રાતા રંગવાળી થાય છે; તથા કાટાના જેવી થાય છે, કફના રોગથી શિથલ તથા લીંપાયલીની પેઠે થાય છે, અને મિશ્રિત દોષમાં બે રોગનાં ચિન્હો થાય છે, એમજ સન્નિપાતના સમયે ત્રણેનાં ચિન્હોવાળી થાય છે ॥ ૨ ॥

कृष्णा सकटंका दग्धा सन्निपाताधिके मता ॥
मिश्रिते मिश्रिता ज्ञेया रिष्टे लक्षणवर्जिता ॥
मनुष्याणां भवेद् घोरा जिव्हा विष विसर्पि-
॥ ३ ॥

અર્થ—સન્નિપાત જ્યારે વધે ત્યારે જીભ કાળી પડી જાય છે. કાંટા વાળી થઈ જાય છે; તથા બળેલી જેવી થાય છે. મિશ્ર એટલે દ્વંદ્વજ દોષને વિષે બન્ને ચિન્હોવાળી થાય છે; અને રિષ્ટ એટલે મરણ સમયની જીભ બધા લક્ષણોથી રહિત થાય છે, અર્થાત્ તે વખતે જુદાંજ ચિન્હો થાય છે; એટલે બીહામણી થઈને લાંબી થઈ મોઢાથી બાહાર નીકળી પડે છે; અથવા જીભ ઉધી થઇ જાય છે: ઈત્યાદિક જુદાં જુદાં ચિન્હો વાળીને અસાધ્ય કહે છે ॥ ૩ ॥

जिह्वा वातात् प्रसुता स्फुटितविकलिता शुष्कपत्रोपमावा. पित्ताद्रक्ता सदाहा भवति तु परितः कंटकैर्व्या परीता॥ गुर्वी स्थूला च सांद्राः श्वितबहलकफा शाल्मलीकंटकाभा. सर्वैः स्यात् सर्वलिंगा श्चितरचिरवहा चित्रवर्णाति रूक्षा ॥ ४ ॥

અર્થ—વાત રોગ થકી જીભ [illegible]
[illegible]
[illegible]

॥ १ ॥ कफात्स्निग्धश्च शुक्लश्च वर्णतोऽयं विं निश्चयः ॥

અર્થઃ—વાત રોગવાળાનું શરીર રૂક્ષ, ધુસર વર્ણનું એવું થાય છે, પિત્તરોગવાળાનું શરીર પીલું ને તૈલાભ્યક્ત (તેલ લગાડેલું) જેવું થાય છે, કફ રોગવાળાનું શરીર સ્નિગ્ધ ને ધોલું એવું થાય છે ॥ ૧ ॥

॥ अथ नेत्रपरीक्षा ॥

नत्रं धूम्रं सजलमनिले रात्रिवर्णेन तुल्यम्, नीलं दीपासहं तत्सरुधिरमसितं दाहयुक्तंचापित्ते ॥ मंदं मंदं च पश्येत् सासितजलमतः कांतिहीनं कफात्तु. ज्ञेयं द्वंद्वाद्विलिंगं त्रिमलजनयनं श्यामभुग्नं सरौद्रम् ॥ १ ॥

અર્થઃ—વાયુ રોગને વિષે નેત્રો ધૂમાડા જેવા રંગવાળાં. રૂખાં, વળી પાણીથી ભીંજાયેલાં થાય છે; પિત્તરોગમાં આંખો હળદરના જેવા પીળા રંગવાળા, થાય છે; તથા નીલા રંગવાળી થાય છે, દીવાને દેખે શકી નહીં, રાતા રંગવાળાં, કાળા રંગવાળાં થાય છે. તથા બળતરા સહિત થાય છે. કફ રોગને વિષે થોડું થોડું દેખી શકે.

॥ १ ॥ कफात्स्निग्धश्च शुक्लश्च वर्णतोऽयं विनिश्चयः ॥

અર્થઃ—વાત રોગવાળાનું શરીર રૂક્ષ, ધુસર વર્ણનું એવું થાય છે. પિત્તરોગવાળાનું શરીર પીળું ને તૈલાભ્યક્ત (તેલ લગાડેલું) જેવું થાય છે, કફ રોગવાળાનું શરીર સ્નિગ્ધ ને ધોળું એવું થાય છે ॥ ૧ ॥

॥ अथ नेत्रपरीक्षा ॥

नेत्रं धूम्रं सजलमनिले रात्रिवर्णेन तुल्यम्. नीलं दीपासहं तत्सरुधिरमसितं दाहयुक्तंचपित्ते ॥ मंदं मंदं च पश्येत् ससितजलमतः कांतिहीनं कफात्तु. ज्ञेयं द्वंद्वाद्विलिंगं त्रिमलजनयनं श्याममुग्रं सरौद्रम् ॥ १ ॥

નેત્રનો ધોળો રંગ થાય છે, તથા-દ્વંદ્વથી એટલે બે દોષથી ઉપદ્રવ પામેલું જે નેત્ર તે ઉપર કહેલા બે દોષના લક્ષણે કરી યુક્ત થાય છે, અને સંનિપાત દોષથી વિકાર પામેલુ જે નેત્ર તે કૃષ્ણવર્ણુ ને વક્ર એવું થાય છે ॥ ૧ ॥

अरुणं धूम्रवर्णं च सरौद्रं च सुचंचलं ॥
अभ्यंतरे कियद्दाहं वातनेत्रं तदुच्यते ॥ २ ॥

અર્થઃ—વાતરોગને વિષે આંખો રાતી થાય છે, તથા ધુમાડા જેવા રંગની થાય છે; ભયાનક રૂપવાળી થાય છે; ચંચળ થાય છે, અને કાંઇક બલતરા સહિત થાય છે ૨

हरिद्रावर्णसंकाशं रक्तं वा नीलवर्णकम् ॥
दीपद्वेषि ससंतापं पित्तनेत्रं तदुच्यते ॥ ३ ॥

અર્થઃ—હળદના જેવી પીળા રંગવાળી, રાતા રંગવાળી, અથવા નીલ રંગ મિશ્રિત અને દીવાના દેખવાથી સંતાપ સહિત આંખો પિત્ત રોગની ઉત્પત્તિ થવાથી થાય છે એમ જાણવું ॥ ૩ ॥

सजलं विह्वलं श्वेतं ज्योतिर्हीनं च चंचलम् ॥
वीक्ष्यते मंदमंदं च तच्चक्षुः कफजं विदुः॥४॥

અર્થઃ—કફરોગની વૃદ્ધિ થએથી આંખોમાંથી પાણી

આવે છે વ્યાકુલ થઇ જાય છે, તેજ નીકળી જાય છે, ચંચળ થાય છે તથા થોડું દેખી શકે છે. અર્થાત્ ટુંકી નજર થઈ જાય છે ॥ ૪ ॥

शुक्ले कफेऽक्षिणीज्ञेये रक्ते पित्ते सपीतके ॥
रूक्षे धूम्रे तथा वातेऽलसे पद्मदलोपमे ॥ ५ ॥

અર્થઃ—કફથી આંખો ધોળી થાય છે. પિત્તરોગથી રાતી થાય છે, તથા પીળા રંગની થાય છે, વાયુરોગથી ધુમાડાંના રંગ જેવી થાય છે, રૂક્ષ થાય છે; સુસ્ત થાય છે, તથા કમલના દલની પેઠે થાય છે ॥ ૫ ॥

श्यामं निमग्नसंकाशं तंद्रामोहसमन्वितम् ॥
सरौद्रं रक्तवर्णं च भवेच्चक्षुस्त्रिदोषजम् ॥ ६ ॥

અર્થઃ—વાત પિત્ત ને કફ એ ત્રણ દોષને વિષે આંખો કાળા રંગવાળી થાય, જલમાંહે પેશી ગએલી મગન જેવી થાય, સુસ્તવાળી થાય, મોહસહિત થાય, તથા રાતા રંગવાળી જણાય છે ॥ ૬ ॥

॥ अथ दूतलक्षणम् ॥

आतुरोपक्रमार्थी च दूतो याति भिषग्गृहे ॥
परीक्षणं तस्य कार्य्यं येन संलक्ष्यते गदः ॥१॥

અર્થ—ધોળાં લુગડાં પેહેરીને, કોઈ ફૂલ લઈ આવે, મીઠું બોલનાર હોય, તથા અદ્વિતીય ભકત હોય એવો દૂત વૈદ્યના આહ્વાનમાં ગમન કરે તો તે શ્રેષ્ઠ જાણવો. ॥ ૨ ॥

॥ अथ अशुभदूतलक्षणम् ॥

अर्द्राश्लेपासघामूलज्येष्ठासु भरणीसु च ॥
उपसर्पंति ये वैद्यं दूताश्च तेपि गर्हिताः ॥ १ ॥

અર્થઃ—આર્દ્રા, આશ્લેષા મઘા મૂલ જ્યેષ્ઠા અને ભરણી એટલા નક્ષત્રોમાંના ગમે તે નક્ષત્રમાં જો દૂત વૈદ્યને ત્યાં પૂછવા આવે, તો તે અશુભ જાણવો, અર્થાત નિંદિત જાણવો ॥ १ ॥

द्वौ त्रयश्चैव चत्वारः स्त्रीबालवृद्धपंडकाः ॥
दुष्टवाक्यप्रवक्तारो रक्षोग्नियमदिक्स्थिता ॥२॥

અર્થ —બે, ત્રણ ત્રણ, ચાર ચાર [illegible], [illegible] [illegible], તથા [illegible] દક્ષિણ દિશામાં અગ્નિખૂણ, તથા નૈઋત્યાદિક દિશાઓમાં [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ૧ ॥

[illegible] ॥
[illegible]

અર્થઃ—ગધેડું, ઉંટ, પાડો, એટલા પશુઓની ઉપર ચડેલો આર્દ્ર થએલો, ગદ્દ ગદ્ કંઠે થએલો, પાખંડી રોગ યુક્ત હોય, તે દૂતના કામમાં સારો કહેવાયલો નથી. વળી તે દૂત અશુભ કારક જાણવું. ॥ ૩ ॥

शस्त्रास्त्रधारिणो भस्मपाषाणास्थिसमायुतान्॥
एवं न गच्छेत्सुभिषक् यशःप्राप्तिर्न विद्यते॥४॥

અર્થઃ—શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર, ભસ્મ ધારણ કરણારા એ બધાના દેખાવાથી વૈદ્યને યશનો પ્રાપ્તિ થાય નહીં એવું જાણવુ ॥ ૪ ॥

एको वा गच्छते दूतो गृहीत्वा वंशयष्टिकाम्॥
मरणं तस्य जानीयाद्दिवसे सप्तमे तथा ॥ ५॥

અર્થઃ—એકલો દૂત વાંસની લાકડી લઇને ગયો હોય તો તે રોગીનું સાત દિવસમાં મરણ જાણવું ॥ ૫ ॥

पङ्गांधमूढबधिरं रुजपीडितं वा,
बालं स्त्रियं च विकलं तृषितं च दीनम् ॥
श्रांतं क्षुधातुरमपि भ्रमितं च जीर्णम्,
दूतं न शस्तमपि वैद्यविदो वदंति ॥ ६ ॥

અર્થઃ—નપુંસક. અંધ. મૂર્ખ, બધિર, રોગી. બાલક, સ્ત્રી, વિકલ. તૃષાયુક્ત. ખેદવિશિષ્ટ, ક્ષુધાતુર. મન. દુર્બળ દેહ, એટલા પ્રકારના દુતો વેદ જાણનારા પંડિતો એ પ્રશસ્ત કહેલા નથી એમ જાણવું ॥ ૬ ॥

चर्म्मादिहस्ताः परिषेककाले, निशि प्रिये भोजनकालएव ॥ पृष्ठप्रदेशे दिशि चापि दान्या, मत्युच्च भागेभिषजो विशेषात् ॥७॥

અર્થઃ—હાથમાં ચામડાં સહિત. પરિષેક કાલ. ભોજન કાલ. તથા રાતના વખતે વૈદ્યની પુંઠે પાછળ. દક્ષિણ દિશામાં, તથા અતી ઉંચા સ્થાનમાં રહીને પ્રશ્ન કરે તો તે એવા દૂતના આગમનથી અર્દીની યત્નની પ્રાપ્તિ થઇ નહી. ॥ ૭ ॥

नपुंसकस्त्रीसहितश्च नग्नः पाशायुधः पाणि विषाणिनो वा: स्त्रितैतरैश्चापि परैर्हतांगाः लिंगार्द्दितोरस्तुपरदंहिनश्च ॥ ८ ॥

અર્થઃ—ગધેડું, ઉંટ, પાડો, એટલા પશુઓની ઉપર ચડેલો આર્દ્ર થએલો, ગદ્ગદ્ કંઠે થએલો, પાખંડી રોગ યુકત હોય, તે દૂતના કામમાં સારો કહેવાયલો નથી. વળી તે દૂત અશુભ કારક જાણવું. ॥ ૩ ॥

शस्त्रास्त्रधारिणो भस्मपाषाणास्थिसमायुतान्॥
एवं न गच्छेत्सुभिषक् यशःप्राप्तिर्न विद्यते॥४॥

અર્થઃ—શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર, ભસ્મ ધારણ કરણારા એ બધાના દેખાવાથી વૈધને યશની પ્રાપ્તિ થાય નહીં એવું જાણવું ॥ ૪ ॥

एको वा गच्छते दूतो गृहीत्वा वंशयष्टिकाम्॥
मरणं तस्य जानीयाद्दिवसे सप्तमे तथा ॥ ५ ॥

અર્થઃ—એકલો દૂત વાંસની લાકડી લઇને ગયો હોય તો તે રોગીનું સાત દિવસમાં મરણ જાણવુ ॥ ૫ ॥

पङ्गांधमूढबधिरं रुजपीडितं वा,
बालं स्त्रियं च विकलं तृषितं च दीनम् ॥
श्रांतं क्षुधातुरमपि भ्रमितं च जीर्णम्,
दूतं न शस्तमपि वेदविदो वदंति ॥ ६ ॥

અર્થઃ—નપુંસક. અંધ. મૂર્ખ, બધિર, રોગી, બાલક, સ્ત્રી, વિકલ, તૃષાયુક્ત. ખેદવિશિષ્ટ, ક્ષુધાતુર, મત્ત, કંપતું દેહ, એટલા પ્રકારના દુતો વેદ જાણનારા પંડિતો એ પ્રશસ્ત કહેલા નથી એમ જાણવું ॥ ૬ ॥

चर्म्मादिहस्ताः परिषेककाले, निशि प्रिये भोजनकालएव ॥ पृष्ठप्रदेशे दिशि चापि याम्या, मत्युच्च भागेभिषजो विशेषात् ॥७॥

અર્થઃ—હાથમાં ચામડાં સહિત, પરિષેક કાલ, ભોજન કાલ, તથા રાતના વખતે વૈદ્યની પુઠે પાછળ, દક્ષિણ દિશામાં, તથા અતી ઉંચા સ્થાનમાં રહીને પ્રશ્ન કરે તો એવા દૂતના આગમનથી અર્થની યશની પ્રાપ્તિ થાય નહી. ॥ ૭ ॥

नपुंसकस्त्रीसहितश्च नग्ना. पाशायुधाः पाशि [illegible] दाः [illegible]श्चापि [illegible] [illegible] ॥ ८ ॥

ડો વિના આચ્છાદિત એટલે વીંટેલાં લુગડાં, સ્નિગ્ધ એટલે આર્દ્ર છે દેહ જેમનો અને તૃણ ખંડીઓ સારા નહીં ૮

अग्रभागेपि चायुष्यं कष्टं पृष्टे विभाव्यते ॥
वामे च शिरसः पीडा मृत्युर्भवति दक्षिणे॥९॥

અર્થઃ—વૈદ્યની પાસે આગલા ભાગમાં સ્થિત થઇને કુશળ ઉચ્ચાર કરે તો તેના આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય, પાછળ ભાગમાં બોલે તો કષ્ટ થાય, ડાબી બાજુએ બોલે તો માથાની પીડા થાય, અને જો દક્ષિણ ભાગમાં બોલે તે નિશ્ચયે મરણની પ્રાપ્તિ થાય ॥ ૯ ॥

॥ वैद्योत्तमशकुनानि ॥

भेरीमृदंगमृदुपल्लवशंखवीणा, वेदध्वनिर्मधुरमंगलगीतघोषाः॥ पुत्रान्विता च युवतिः सुरभिः सवत्सा, धौतांबरश्च रजकोऽभिमुखः प्रशस्तः ॥ १ ॥

અર્થઃ—ભેરી, મૃદંગ પલ્લવ શંખ, વીણા, (માદલ) પુત્ર સહિત સ્ત્રી, વાછડાવાળી ગાય, વેદ ધ્વનિ, મંગલ નાદ શબ્દ, ધોએલાં વસ્ત્ર સહિત, ધોબી એટલા સામા આવે તો શુભ છે. એમ જાણવું ॥ ૧ ॥

मद्यं मांसं मधुच्छत्रं चामराक्षतदर्प्पणाः ॥
गोरोचनलता पुष्पवस्त्रालंकरणानि च ॥ २ ॥

અર્થઃ—મદ્ય, માંસ. મધ. છત્ર, ચામર, અક્ષત, દર્પણ, ગોરોચન, વેલ, પુષ્પ. વસ્ત્ર તથા અલંકાર એટલાં સામાં મળે તો શુભ છે ॥ ૨ ॥

राजा विप्रः सुहृद्वेश्या कुमारी वरवर्णिनी ॥
दधिचंदनदूर्वाश्च गजाश्च सुरभिर्वृषः ॥ ३ ॥

અર્થઃ—રાજા. બ્રાહ્મણ, સજ્જન, વેશ્યા, કુંવારી કન્યા. ઉત્તમા સ્ત્રી, દહી, ચંદન, દુર્વા. હસ્તિ, ઘોડો, ગાય તથા બેલ એટલાં સામા મળે તો શુભ છે ॥ ૩ ॥

फलं परिणतं वीणा, पंकजानि नृपासनं ॥
दृष्ट्वैतानि नरः कुर्य्या, द्दक्षिणेन विशेषतः॥४॥

અર્થ—પાકેલુ ફલ, વાણા, કમલ. સિંહાસન. એટલી વસ્તુ બધી વેધના આગલના ભાગમાં અથવા જમણી નસ દેખાડવામાં આવે તો સર્વ કાર્યની સિદ્દિ થાય છે ૪

रूप्यताम्रमणिस्वर्णप्रतिमागोमयध्वजाः ॥
मृत्तिकाशस्त्रशालानि घृतमीनप्रदीपकाः ॥५॥

અર્થ —રૂપું, ત્રાંબુ, મણિ, સોનું, પ્રતિમા, ગોમય, ધજા મોટી, હથીઆર, શાક, ઘી, માછલું તથા બળતો દીવો, એ સામાં મળે તો શુભ છે ॥ ૫ ॥

॥ वैद्यस्य निषिद्धशकुनानि ॥

तृणतुषफणिचर्म्मांगारकर्णासपंकैर्लवणगुडवसास्थिक्लीवतैलौषधैश्च ॥ रिपुविडसितधान्यव्याधिसंयुक्ततक्रैः पतितजटिलमुंडोन्मत्तवार्तैर्न सिद्धिः ॥ १ ॥

અર્થઃ-ઘાસ, તુસ, સર્પ, ચામડું, અંગાર, કપાસ, કાદવ, લવણ, ગોલ, ચરબી, હાડકાં, નપુંસક, તેલ, ઔષધ, શત્રુ, વિષ્ઠા, કાળું ધાન્ય, રોગી, છાસ, પતિત, જટાવાળો, મુંડાયલો ઉન્મત્ત, એટલાના શકુનથી કાર્યસિદ્ધિ થાય નહિ ॥ ૧ ॥

संन्यासिनः पाणिविमर्द्दकाश्च, घ्राणस्पृशः प्रस्तरभेदिनश्च ॥ नखद्विजोर्ध्वांनकर्षशीलाः शोकाकुलाश्चापि गदाभिभूताः ॥ २ ॥

અર્થઃ—સન્યાસી, હાથને મર્દન કરવાવાળો, નાકને ચોળનારો, પથરને ભેદવાવાળો, શો...

॥ अथ ज्वरनिदानम् ॥

मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रिताः॥
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्युरसानुगाः॥१॥

અર્થ:—મિથ્યાહારથી (વખત વગરનું જમવું, ખરાબ ભોજન કરવું, કુપથ્ય ખાવું વગેરે મિથ્યા આહાર) અને મિથ્યાવિહારથી આમાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષો જઠરાગ્નીને પેટમાંથી બાહેર કાઢીને રસ ધાતુમાં આવે છે, તેથી શરીર તપ્ત થાય છે, તેને લોકમાં તાવ કહે છે ॥૧॥

॥ ज्वरस्य पूर्वरूपम् ॥

श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ॥
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥२॥
जृंभांगमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥
अप्रहर्षश्च शीतं च भवंत्युत्पत्स्यति ज्वरे॥३॥
विशेषात्तु जृंभात्यर्थं समीरणात् ॥
नेत्रदाहः कफान्नान्नाभिनंदनम् ॥४॥

ચો.ળ.

॥ अथ ज्वरनिदानम् ॥

मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रिताः॥
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यूरसानुगाः॥१॥

અર્થઃ—મિથ્યાહારથી (વખત વગરનું જમવું, ખરાબ ભોજન કરવુ, કુપથ્ય ખાવું વગેરે મિથ્યા આહાર) અને મિથ્યાવિહારથી આમાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષો જઠરાગ્નીને પેટમાથી બાહેર કાઢીને રસ ધાતુમાં આવે છે, તેથી શરીર તપ્ત થાય છે, તેને લોકમાં તાવ કહે છે ॥૧॥

॥ ज्वरस्य पूर्वरूपम् ॥

श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ॥
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥२॥
जृंभांगमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥
अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरं॥३॥
सामान्यतो विशेषात्तु जृंभात्यर्थं समीरणात् ॥
पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनंदनम् ॥४॥

અર્થ:—મેહનત કર્યા વગર શ્રમ, ઉદાસીનપણું, [illegible]પણું, મુખને અરૂચિ, આંખો પાણીમાં ભરાયેલા, [illegible] વાત અને ઉષ્ણ એની ઉપર ઘડી ઘડીમાં ઈચ્છા ત[illegible] થાય છે, બગાસાંઓ, અંગનું ભાંગવું, અંગનું ભા[illegible] રોમાંચ, આંખોની સામે અંધારૂં આવવું, મન[illegible]નો અભાવ અને ટાઢનું વાગવું એટલા લક્ષણો [illegible] ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો થાય છે. જ્વર ઉત્પન્ન થવા[illegible] હોય તો તેનાં વિશેષ લક્ષણો આવી રીતે જાણવાં. [illegible] આવવાનો હોય તો બગાસાંઓ ઘણી આવે છે, પિત્તજ્વર આવવાનો હોય તો નેત્રને દાહ ઘણો થાય છે, [illegible] આવવાનો હોય તો અન્નના [illegible] થાય છે, [illegible] ॥ ૬ ॥ ૮ ॥ [illegible]

॥ वातज्वरलक्षणम् ॥

[illegible]

वाधारुचिः ॥ शोषः पश्यति नीलपीततिमि-
रे रक्ते च नेत्रे भ्रमः, कोपो विस्मयरोदनानि
लपते पित्तज्वरे लक्षयेत् ॥ ७ ॥

અર્થઃ—પિત્તજ્વરને વિષે દેહને ભમાવે, મુખ કડ
વું કરે. શ્વાસ ઉનો આવે, રાતે ઘણું મુત્રે, માથાની પીડા
થાય. અંગ રાતા થાય. શરીર બલે, ફ્રાસળીઓ દુખે, અ
રૂચિ થાય. શોષ પડે. નીલાં પીલાં પડલાદિ તમર દેખે;
આંખ રાતી રહે, ભ્રમ થાય, કોપ ચડે. વિસ્મયે રૂવે. સુખે
ઘણું બોલે, એ પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો જાણવાં ॥ ૭ ॥

शिरोर्त्तिश्च भ्रमो मूर्च्छा. प्रतापो रक्तमूत्रता ॥
अतिदाहः कटु मुखं. पित्तज्वरस्य लक्षणम् ८

અર્થઃ—માથામાં ભાર ઘણો લાગે, ને પીડા પણ થા
ય, ભમણા જેવ લાગે, મુર્છા થાય, તાપ ઘણો થાય, મૂ
ત્ર રાતું થાય, મુખ કડવું થાય. આ લક્ષણથી પિત્તજ્વર
જાણવો ॥ ૮ ॥

॥ कफज्वरलक्षणम् ॥

नेत्रे सान्द्रिते गलो घर्घुरो हृद्गतो कुन्थे स्वरना:
पादौ तापस्तौ स्वां च सुदिनं कृत्रं शिरोरोग-

नम् ॥ शोपः सर्वशरीरसंधिषु तथा वाधा च संजायते, सप्रस्वेदमिदं कलेवरमहो सोऽयं कफाख्यो ज्वरः॥

અર્થઃ—આંખો પાણીના જેવી જલજલી રહે, ગળું ઘ્રહેલું રહે, શોષ લાગે, શ્વાસ થાય, મોઢું ખારૂં ને કડવું થાય, પગે દાહ થાય, મૂત્ર દુખથી આવે, માંથું દુખે, કંઠ સુકાય, શરીરના સર્વે સાંધાં દુખે; શરીરમાં પસીનું થાય, એવા લક્ષણોથી કફજ્વર જાણવો ॥

॥ वातपित्तज्वरलक्षणम् ॥

तृष्णा मूर्छा भ्रमो दाहो निद्रानाशः शिरोरुजा ॥ कंठास्यशोषो वमथूरोमहर्षोऽरुचिस्तमः॥ पर्वभेदश्च जृंभा च वातपित्तज्वराकृतिः॥९॥

અર્થઃ—તરસ, ઘણી લાગે, મૂર્છા, ભ્રમ ને બળતર, થાય, ઊંઘ નહીં આવે, માથુ દુખે, કંઠ, મોઢું સુકાય, ઉલટી થાય, કેસ ઉભા રહે, મુખને અરૂચી આવે, આંખની ઉપર પડળ આવે, હાથના સંધીમાં કુટણી થાય, બગાસાઓ ઘણી આવે, આટલા વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણો છે ॥ ૯ ॥

परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्तांगता परम्
॥१५॥ ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य
च ॥ शिरसो लुंठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि
व्यथा ॥ १६ ॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्श
नमल्पशः ॥ कृशत्वं नाति गात्राणां सततं
कंठकूजनम् ॥ १७ ॥ कोठानां श्यावरक्तानां
मंडलानां च दर्शनम् ॥ मूकत्वं स्रोतसां पाको
गुरुत्वमुदरस्यच ॥ १८ ॥ चिरात्पाकश्च दोषा-
णां संनिपातज्वराकृतिः ॥

અર્થઃ—ક્ષણ માત્રમાં બળતરા થાય, ક્ષણમાત્રમાં ટાઢ વાય. (શરીરની) સંધિ અને માથામાં પીડા થાય. આંખોમાંથી પાણી પડયા કરે ગંદા લાલ નેત્ર રહે અને ત્રાસી આંખો થાય. કાનમાં પીડા અને રુંધ થયા કરે. ગળુ ખરસટ થાય. આળસથી શરીર ભાંગે, મનમાં મે ભાન, તેમ ઊંઘ [illegible]. કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, તરસ, ઉબ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

અર્થઃ—જે જ્વર પ્રથમ તાડ વાગીને અને પશ્ચાત્ ઉ
ષ્ણતા ઉત્પન્ન થઇને આવે છે, જે જ્વરનો આવવાનો વ
ખત નિયમિત નથી, અને જે આવે છે ત્યારે શરીરમાં વે
ગ આવે છે, તેને વિષમજ્વર કહેવો ॥ ૨૦ ॥

॥ अथ विषमज्वरभेदाः ॥

संततःसततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ २१ ॥

અર્થઃ—સતત, સતત, અન્યેદ્યુ, તૃતીયક અને ચતુ
ર્થક આ પાંચ પ્રકાર વિષમજવરનાં છે ॥ ૨૧ ॥

अथ शीतज्वरलक्षणम् ॥

त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्व
रम् ॥ तयोः प्रशांतयोः पित्तमन्ते दाहं करोति
च ॥ २२ ॥

અર્થઃ—જે મુકરર વખત શિવાય ટાઢ અને પાછળ
તાવ એવી રીતે આવે. તેનો વેગ પણ કાંઈ જુદા પ્રકારનો
થાય તે વિષમજ્વર કહેવાય છે ॥ ૨૨ ॥

॥ जीर्णज्वरलक्षणम् ॥

चतुर्दशभ्य ऊर्ध्वं च तिष्ठतिज्वरो यदि ॥
दिनानां विंशतेरूर्ध्वं तथा चिनज्वरोऽपि च२३

પશુમાની થઇ આવે. એવાં ચિન્હો જે રોગી માણસને દી
ઠામાં આવે તો તેને રક્તજ્વર છે એમ જાણવું ॥ ૨૬ ॥

॥ मलज्वरलक्षणम् ॥

शोषो दाहः प्रलापोंग, देहभंगः शिरोव्यथा ॥
एतानि यस्य चिह्नानि, स विज्ञेयो मलज्वर २७

અર્થ:--કઠને વિષે શોષ થાય. શરીરને વિષે દાહ
[illegible] પ્રલાપ થાય; શરીર તૂટે; માથું દુખે. [illegible]
[illegible] ચિન્હો જેનામાં દીઠામાં આવે, તે માણસને મલ
જ્વર છે, એમ માનિયે ॥ ૨૭ ॥

॥ छर्दिज्वरलक्षणम् ॥

[illegible]व्यथा स्फोटा, ह्यशक्तिश्छर्दनं तथा ॥
[illegible]स्य चिन्हानि. सोपि छर्दिज्वरः स्मृत २८

[illegible] માણસને [illegible] [illegible]
[illegible] દુઃ શરીરમાં [illegible] ન રહે. [illegible]
[illegible] ચિન્હો [illegible] [illegible]

[illegible]पज्वरलक्षणम् ॥

[illegible] दाते [illegible] [illegible] ॥

[illegible] त्रिदोष[illegible]

कफज्वरस्तथाष्टाविंशतेरूर्ध्वं च यः स्थितः ॥
जीर्णज्वरं तमाहुश्च चिकित्सिकवराः खलु २४

અર્થઃ—ચૌદ દિવસ ઉપર જો વાતજ્વર રહે, વીસ દિવસ ઉપર જો પિત્તજ્વર રહે, તથા અઠાઈ દિવસ ઉપર જો કફજ્વર રહે તો તેને જીર્ણ જ્વર કેહેવો ॥ ૨૩ ॥૨૪॥

॥ स्वेदज्वरलक्षणम् ॥

निद्रा विजृंभणं स्फोटा, अंगस्वेदस्तथैव च ॥
एतानि यस्य चिह्नानि, सस्वेदज्वर उच्यते २५

અર્થઃ—જે માણશને નિદ્રા ઘણી આવે, બગાસાં ઘણાં આવે, આંગમાં ફુટણી થાય, અને શરીરમાં પરસેવો ઘણો આવે એટલાં ચિન્હોએ કરી સહિત જે માણસ હોય તેને સ્વેદજ્વર જાણવો ॥ ૨૫ ॥

॥ रक्तज्वरलक्षणम् ॥

अंगभंगो मुखश्वासो, गात्रच्छायाक्षिरक्तता ॥
एतच्चिन्हं भवेद्यस्य, स रक्तज्वर उच्यते॥२६॥

અર્થઃ—જેનું અગ ભંગાતું હોય, મોઢામાંથી શ્વાસ ઘણો નીકળે; શરીરની છાયા રાતી થાય, અને આંખો

ખુરાની પડ આવે. એવાં ચિન્હો જે રોગી માણસને દીઠામાં આવે તો તેને રક્તજ્વર છે એમ જાણવું ॥ ૨૬ ॥

॥ मलज्वरलक्षणम् ॥

शोषो दाहः प्रलापोंग. देहभंगः शिरोव्यथा ॥
एतानि यस्य चिह्नानि. स विज्ञेयो मलज्वर २७

અર્થઃ—કંઠને વિષે શોષ થાય. શરીરને વિષે દાહ થાય; પ્રલાપ થાય; શરીર તૂટે; માથું દુખે. એટલાં ચિન્હો જેનામાં દીઠામાં આવે, તે માણસને મળજ્વર છે. એમ માનિયે ॥ ૨૭ ॥

॥ छर्दिज्वरलक्षणम् ॥

जृंभोदरव्यथा स्फोटा, ह्यशक्तिश्छर्दनं तथा ॥
एतानि यस्य चिन्हानि. सोपि छर्दिज्वरःस्मृत २८

અર્થઃ—જે માણસને [illegible] આવે પેટમાં [illegible] થાય. [illegible] શરીરમાં શક્તિ ન રહે. અને [illegible] એવાં ચિન્હો જેનામાં [illegible] છર્દિ જ્વર [illegible] ॥ ૨૮ ॥

॥ ज्वरे दोषत्रयलक्षणम् ॥

पित्ते तृष्णा च मूर्छा च. वाते शूलं प्रजायते ॥
कफे निद्रा त्रिदोषे दाह. एवं त्रिदोषलक्षणम् २९

कफज्वरस्तथाष्टाविंशतेरूर्ध्वं च यः स्थितः ॥
जीर्णज्वरं तमाहुश्च चिकित्सिकवराः खलु २४

અર્થઃ—ચૌદ દિવસ ઉપર જો વાતજ્વર રહે, વીસ દિવસ ઉપર જો પિત્તજ્વર રહે, તથા અઠાઈ દિવસ ઉપર જો કફજ્વર રહે તો તેને જીર્ણ જ્વર કેહેવો ॥ ૨૩ ॥૨૪॥

॥ स्वेदज्वरलक्षणम् ॥

निद्रा विजृंभणं स्फोटा, अंगस्वेदस्तथैव च ॥
एतानि यस्य चिह्नानि, सस्वेदज्वर उच्यते २५

અર્થઃ—જે માણશને નિદ્રા ઘણી આવે, બગાસાં ઘણાં આવે, આંગમાં ફુટણી થાય, અને શરીરમાં પરસેવો ઘણો આવે એટલાં ચિન્હોએ કરી સહિત જે માણસ હોય તેને સ્વેદજ્વર જાણવો ॥ ૨૫ ॥

॥ रक्तज्वरलक्षणम् ॥

अंगभंगो मुखश्वासो, गात्रच्छायाक्षिरक्तता ॥
एतच्चिन्हं भवेद्यस्य, स रक्तज्वर उच्यते॥२६॥

અર્થઃ—જેનું અગ ભંગાતુ હોય, મોઢામાંથી શ્વાસ ઘણો નીકળે; શરીરની છાયા રાતી થાય, અને આંખો

કુમાંથી ઘઉ આવે. એવાં ચિન્હો જે રોગી માણસને દી ઠામાં આવે તો તેને રક્તજવર છે એમ જાણવું ॥ ૨૬ ॥

॥ मलज्वरलक्षणम् ॥

कोष्ठे दाहः प्रलापोंग, देहभंगः शिरोव्यथा ॥
एतानि यस्य चिह्नानि, स विज्ञेयो मलज्वर २७

અર્થઃ--કોઠને વિષે શોષ થાય. શરીરને વિષે દાહ થાય; પ્રલાપ થાય; શરીર તૂટે; માથું દુખે. એટલાં ચિન્હો જેનામાં દીઠામાં આવે, તે માણસને મલ જ્વર છે. એમ માનિયે ॥ ૨૭ ॥

॥ छर्दिज्वरलक्षणम् ॥

तृषोदरव्यथा स्फोटा. ह्यशक्तिश्छर्दनं तथा ॥
एतानि यस्य चिन्हानि. सोपि छर्दिज्वरःस्मृत २८

અર્થઃ—જે માણસને ખગામાં ઘણાં આવે, પેટમાં ઘણી પીડા થાય; આગ ફુટે; શરીરમાં શક્તિ ન રહે. અને ઉલટી ઘણી હેય; એવાં ચિન્હોવાળાંને છર્દિ જ્વર કહેવાય ॥ ૨૮ ॥

॥ ज्वरे दोषत्रयलक्षणम् ॥

पित्ते तृष्णा च मूर्छा च. वाते शूलं प्रजायते ॥
कफे निद्रा तन्द्रि जाड्य. एवं त्रिदोषलक्षणम् २९

અર્થ-(ખાટા) રસ વગરના ભૂંડા ડકાર આવે, ઓ
કો થાય, ઊલટીઓ કરયા કરે, અને પેટમાં પીડા થાય,
એટલાં ચિન્હો જે માણસને થતાં હોય, તેને અજીર્ણ
જ્વરનો રોગ જાણવો ॥ ૩૩ ॥

पर्वते नास्ति निर्वातं, न पथ्यं नैव लंघनम् ॥
क्रिया साधारणी कार्या, मानुषे ज्वरसंयुते ३४

અર્થઃ-ડુંગરાની ભૂમીમાં તાવ ચડે તો પવન ન
હોય તહાં રહેવું, તે ઠેકાણે લાંઘણ કરવાનું કામ ન
થી. સાધારણ ક્રિયા, તાવવાળા માણશને માટે ,કરવી યો
ગ્ય છે ॥ ૩૪ ॥

व्याध्युत्पत्तिर्यस्य पौष्णे समैत्रे प्राणत्यागो जा
यते तस्य कृच्छ्रात् ॥ वैश्वे सौम्ये रोगमुक्तिस्तु
मासाद्विंशत्या स्याद्वासराणां मघासु ॥ ३५ ॥

અર્થ;-રેવતી, અનુરાધા, એ બે નક્ષત્રોમાં વ્યા
ધિની ઉત્પત્તિ થાય તો બહુ કષ્ટે કરી મૃત્યુ થાય, તેમજ
ઊત્તરાષાઢા, તથા મૃગશર એ બે નક્ષત્રોમાં રોગની ઊત્પતિ
થાય, તે એક મહિનામાં રોગી રોગથી મુક્ત થાયછે, અને

शतेषु जीवते कुष्ठी, सहस्त्रेषु जलोदरी ॥
मेही शतसहस्त्रेषु, राजयक्ष्मा न जीवति॥३८॥

અર્થઃ—શો ગલત કોઢીઆમાં એક જીવે; એક હજાર જલોદર રોગીઓમાંથી કોઇ એક જીવે; એક લક્ષ -થાક રીઆ પ્રમેહમાંથી કોઇએક જીવે; પણ રાજયક્ષ્મા એટલે ક્ષય રોગવાળા લાખમાંથી પણ કોઈએક જીવે નહી ॥૩૮॥

॥ उपपातकजन्यरोगनिर्णयः ॥

जलोदरं यकृत्प्लीहाशूलरोगव्रणानि च ॥
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः ॥
रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवागदाः ॥३९॥

અર્થઃ—જલોદર, યકૃત્, પ્લીહા, શૂલરોગ, વ્રણ, શ્વાસ અજીર્ણ જ્વર, વમન રોગ, ભ્રમ, મોહ, ગલગ્રહ, રક્તાર્બુદ, વિસર્પ ઈત્યાદિક રોગ ઉપપાપથી ઉપજે છે ૩૯

सामान्यपापजरोगाः

दंतापतानकाश्वित्रवपुः कंपाविचर्चिकाः ॥
वल्मीकिपुंडरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः ४०

અર્થઃ—દંતાપતાનક (દંતરૂજ) શ્વિત્ર, શરીરકંપ, વિચર્ચિકા, વલ્મીક પુંડરીક, ઇત્યાદિ રોગ સામાન્ય પાપથી ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૪૦ ॥

शरीररक्षणोपदेशः ।

सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ॥
तदभावे हि भावानां सर्वाभावःशरीरिणाम् १

અર્થ —બીજા બધાનો ત્યાગ કરીને શરીરની પ્રતિપાલના કરવી યોગ્ય છે; કારણ કે, શરીરનો અભાવ થવાથી સમસ્ત શુભ અને અશુભ રૂપી ભાવનો અભાવ થાય છે. ॥ ૧ ॥

रिपूनंतःशरीरस्थान् नित्यं सन्निहितान्रहि ॥
जित्वा [illegible] सर्वाणि चिरंजीवितुमिच्छताम् [illegible]

અર્થઃ—[illegible]

[illegible]

[illegible]

અર્થઃ—યોગ્ય આહાર વિહાર તથા સારા આચરણને સેવનારા આ લોક અને પરલોક એ બંને લોકોની અપેક્ષાવાલા તે લોકોનું જીવવું અમૃતતુલ્ય જાણવું ॥ ૩ ॥

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ॥
स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत्॥४॥

અર્થઃ—જેમ નગરવાસી નગરનુ પાલન કરે છે, તથા જેમ રથમાં બેસનાર રથની સંભાળ કરે છે, તેમ બુદ્ધિમાન માણસો શરીરના કાર્યમાં હિતકારી હોય છે ॥ ૪ ॥

अहितानि च संत्यज्य दोषमप्याप्नुयाद्यदि ॥
तथाप्यानृण्यमायाति साधूनात्मवान्यतः ॥५॥

અર્થઃ—જે પોતાને હિતકારી ન હોય તેનો ત્યાગ કરીને રોગની પ્રાપ્તિ થાય તો પણ સાધુ પુરૂષના દોષને પાત્ર થતો નથી, કારણ આત્મવાન્ (જીતેંદ્રિય) છે ॥૫॥

हितमभ्यस्यतः पुंसो नाकाले कालदंष्ट्रया ॥
संजायते परामर्शो बलोत्साहेंद्रियायुषाम्॥६॥

અર્થઃ—બલ, ઉત્સાહ, ઇંદ્રિય અને આયુષ્

શરીરનું કલ્યાણ કરનાર અભ્યાસી પુરૂષને અકાળમાં કાળરૂપિનો સ્પર્શ થતો નથી ॥ ૬ ॥

यावत्कंठगताः प्राणा यावन्नास्ति निरिंद्रियम्।
तावच्चिकित्सा कर्त्तव्या कालस्य कुटिला गतिः ७

અર્થઃ—જહાંસુધી ગળામાં પ્રાણ રહેલાં હોય. જ્યાં સુધી ઇંદ્રિયો નાશ થઇ નથી, તહાં સુધી ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય છે. કેમકે કાળની અવળી ગતિ છે॥ ૭ ॥

॥ अथ चिकित्सास्तुतिः ॥

क्वचिदर्थः क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मित्रं क्वचिद्यशः।
कर्माभ्यासः क्वचिन्नित्यं चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ १ ॥

અર્થ—[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ १ ॥

[illegible]
[illegible]

અર્થઃ—જે પુરૂષને પ્રથમ તાવ આવે, ત્યારે તેને ત્રણ દીવસ સુધી લાંધણ કરાવવી; પછી તેને ઉનું પાણી તથા ઓશડ આપવું; તો તે રોગ સમી જાય ને તાવ ઉતરી જાય ॥ ૨ ॥

वातज्वरचिकित्सा ।

मरिचं संचलं शुंठी, किरातं च हरीतकी ॥
पिप्पली कटुका चैव, वातज्वरविनाशनम् ॥१॥

અર્થઃ—મરી, સંચલ, સુંઠ, કરીયાતું, હરીતકીદલ, પીપર, કડુ, એ સર્વનો કાઢો કરી પીએ, તો વાતજ્વરનો નાશ કરે ॥ ૧ ॥

मुस्ताटरूषः सुरदारुकुष्ठ, निदिग्धिकानागरका-
कजंघाः ॥ द्राक्षामृतापिप्पलिकाकषायं; पिबे
च्च वातज्वरयुक्तजंतुः ॥ २ ॥

અર્થ—મોથ, અરડુસો, દેવદાર, કુડ, રીંગણી, બેઠી, બીજી ઉભી, સુઠ, કાકજંધા, દ્રાખ, ગળો પીપર, એ સર્વે ઓશડો ખાંડીને અધકચરા કરી કાથ કરીને પીએ તો તેથી વાતજ્વર ટલે ॥ ૨ ॥

काकोली बृहती मुस्ता, कुष्ठं दारुविषामृताः ॥
शुंठीक्वाथःकृतःपीतो, हंति वातज्वरं परम् ॥३॥

અર્થઃ—ખીર કંકોલી, મોહોટી રીંગણી, મોથ, કુડે, દેવદાર. અતિવિષને ગલો, સુંઠ, એ સર્વેનું કાથ કરી પીઇએ, તો વાતજ્વર નાશ પામશે ॥ ૩ ॥

किराताब्दामृताविश्वा, वृहतीद्वयगोक्षुराः ॥
स्थिरा च कलशी चैव, क्वाथो वातज्वरापहः ४

અર્થઃ-કરીયાતું, મોથ, ગલો, સુંઠ, રીંગણી બેઠી તથા ઊભી, ગોખરૂં, અરણી અને કલશી એટલી જણસોનો સમ ભાગે કાથ કરી પીજે તો વાતજવરનો નાશ થાય૪

पटोलं च गुडूची च, मुस्ता चैव तु निंबकम्॥
पर्पट स्तिक्तभूनिंबौ, त्रिफलावृहतीवृषाः ॥५॥
पटोलादिरयं क्वाथो वातज्वरहरःस्मृतः ॥

અર્થ-પટોલ. ગુડુચી. મોથ, નીંબછાલ, પીતપાપડું. કડુ. કરીયાતું. ત્રિફલા. રીંગણી, અરડુસો. એટલા વાનાને પટોલાદિકાથ કહે છે. તે પીવાથી વાતજવરનો નાશ થાય ॥ ૫ ॥

कटुत्रयं किरातं च कटुका च हरीतकी ॥
तथा च कृष्णलवणं वातज्वरहरं मतम् ॥६॥

અર્થઃ—ગળો, પીંપર, સુંઠ, કરીયાતું, કડુ, કુચા
[illegible] એ સર્વે ઓસડ સમભાગ થકી લીજે
તો વાતજવરનો વિનાશ કરે ॥ ૬ ॥

॥ इति वातज्वरचिकित्सा ॥

पित्तज्वरचिकित्सा

द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिक्ताक्वाथः कृतः स्यात् बहुरोगहंता ॥ प्रलापमूर्छाभ्रमदाहमोहैः, तृषान्विते पित्तभवे ज्वरे च ॥ ७ ॥

અર્થઃ—દ્રાખ, હરડાં, પીતપાપડું, મોથ, કડુ, એ અવષધો સમ ભાગે લઈ કાથ કરી પાઈએ તો બહુ રોગને મટાડે છે તેમ પણ પ્રલાપ, મૂર્છા, ભ્રમ, કંઠશોષ, દાહ તૃષા, ને પિત્તજવર એટલા રોગોને અવશ્ય સમાવે ॥ ૭ ॥

चंदनं च सुगंधं च, धान्यकं पीत्तपर्पटम् ॥ मुस्ता शुंठी किरातं च उशीरं पित्तनाशनम् ८।

અર્થઃ—સુકડ, રતાંજણી, ધાણાં, પીતપાપડુ, મોથ, સુંઠ કરયાતું, વાળો, સમ માત્ર કાથ કરી પીજે તે પિત્તજવર નાશ કરે ॥ ૮ ॥

અર્થઃ—ત્રાયમાણ, પીતપાપડું, શ્વેતવાળો, કડુ, ક
રીયાતું, ધમાસો, એટલી જણસોનો કાથ સમમાત્રાએ ક
રીયેં, ને તેમાં મધનો પ્રતિવાસ મુકીયેં તો પિત્તજવરનો
નાશ થાય ॥ ૧૨ ॥

क्वाथः किरातकं मुस्ता, धन्वयासं सपर्पटम्॥
हंति पित्तज्वरं दाहं, भ्रमं शोपं क्षणादपि १३

અર્થઃ—કરીયાતું, મોથ, ધમાસો, પીતપાપડો એ
સર્વે વસ્તુઓ સમ માત્રા ખાંડી અધ કચરા કરી કાઢો
કીજે, ને કાઢો પીવાથી, પિત્તજવરને, દાહને, શ્રમને તથા
શોષને મટાડે ॥ ૧૩ ॥

कफज्वरचिकित्सा

दारुमुस्तामृताकृष्णा, दुर्लभैरंडमूलकम् ॥
किरातं च समः क्वाथः श्लेष्मज्वरविनाशनः

અર્થઃ—દેવદાર, મોથ, ગળો, પીપર, ધમાસો, એ
રંડમૂલ, તથા કરીઆતું એ જણશો સમ ભાગ લઇને તેનુ
કાથ કરી પીયે તો શ્લેષ્મજવર વિનાશને પામે ॥ ૧૪ ॥

अनंता वालकं मुस्ता नागरं कटुरोहिणी ॥
एतत् श्लेष्मज्वरं हंति दीपयेच्च हुताशनम् १५

અર્થઃ—ધમાસો, વાળો, મોથ, સુંઠ, કડુ, એ એ વસ્તુ સર્વ સમ માત્રાએ, કાઢો કરી પીએ તો શ્લેષ્મજ્વરને હણે, અને જઠરાગ્નિને દીપાવે ॥ ૧૫ ॥

कंटकार्यमृतादारुवृषविश्वाः समांशकाः ॥
क्वाथः कणायुतः पीतः श्लेष्मज्वरविनाशनः १६

અર્થઃ—રિંગણી, ગળો, દેવદાર, અરડુસો, સુંઠ એ બધાં વસાણાં સઘને સરખે ભાગે કાથ કરવો, તેમાં પીપર પ્રતિવાસ નાખીને પીએ તો શ્લેષ્મ જ્વરનો નાશ કરે ૧૬

दारुपर्पटभार्ग्यश्च, वचा धान्यं च कट्फलम् ॥
अभयाविश्वभूनिंबाः क्वाथो हंति कफोत्कटं १७

અર્થઃ—દેવદાર, પીતપાપડાં, ભારંગી, વજ, ધાણાં, કાયફલ, હરડાં, સુંઠ, ને કરીયાતુ એટલી ઔષધીનો સરખે ભાગે કાથ કરી પીએ તો કફજ્વરને સમાવે ॥ ૧૭ ॥

मारिचं पिप्पली चैव, शुंठी कट्फलमेव च ।
एतेषां दीयते नस्यं, कफज्वरविनाशनम् १८

અર્થઃ—મરી, પીપર, સુંઠ, કાયફલ, સર્વે ઔષધ સમમાત્ર ચૂર્ણ કરી તેને સુંઘાવીએ તો કફજ્વરને સમાવે ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—ત્રાયમાણ, પીતપાપડું, શ્વેતવાળો, કડુ, કરીયાતું, ધમાસો, એટલી જણસોનો કાથ સમમાત્રાએ કરીયે, ને તેમાં મધનો પ્રતિવાસ મુકીયેં તો પિત્તજ્વરનો નાશ થાય ॥ ૧૨ ॥

क्वाथः किरातकं मुस्ता, धन्वयासं सपर्पटम्॥
हंति पित्तज्वरं दाहं, भ्रमं शोपं क्षणादपि १३

અર્થઃ—કરીયાતું, મોથ, ધમાસો, પીતપાપડો એ સર્વે વસ્તુઓ સમ માત્રા ખાંડી અધ કચરા કરી કાઢો કીજે, ને કાઢો પીવાથી, પિત્તજ્વરને, દાહને, શ્રમને તથા શોષને મટાડે ॥ ૧૩ ॥

कफज्वरचिकित्सा

दारुमुस्तामृताकृष्णा, दुर्लभैरंडमूलकम् ॥
किरातं च समः क्वाथः श्लेष्मज्वरविनाशनः

અર્થઃ—દેવદાર, મોથ, ગળો, પીપર, ધમાસો, એરંડમૂલ, તથા કરીઆતું એ જણશો સમ ભાગ લઇને તેનુ કાથ કરી પીયે તો શ્લેષ્મજવર વિનાશને પામે ॥ ૧૪ ॥

अनंता वालकं मुस्ता नागरं कटुरोहिणी ॥
एतत् श्लेष्मज्वरं हंति दीपयेच्च हुताशनम् १५

तिक्ताभयांबुकैरांतभार्गीरामठकं वला ॥ दशमू
ली कणासूलं निक्वाथ्य क्वाथमुत्तमम् ॥४१॥
हिंग्वार्द्रकरसोपेतं संनिपातविनाशनम् ॥

અર્થઃ—કાયફલ, મોથા, વજ, પાઠા, પુષ્કર મુલ, ઈંદ્ર પિત્તપાપડા, કાકડાશૃંગી, ઈંદ્રયવ, ધણી, ભાગરો, પીપર, કુટકી, હરડે, સુગંધીવાળો, ચિરાયતા, ભારંગી, બહેડાં, દશમુળ, અને પીપરમુલ આ જણસોનો કષાય કરીને તેમાં વધામણી હીંગુ અને આદૂનો રસ નાખીને પીયે તો સંનિપાત દૂર થાય છે ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥

॥ इति संनिपातचिकित्सा ॥

॥ अथ विषमज्वरचिकित्सा ॥

मुस्तानलगुडूची, विश्वौषधकंटकारिकाक्वा
थः ॥ पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं
हंति ॥ ४२ ॥

અર્થઃ—મોથ, આમલા, ગળો, સુંઠ, રીંગણી, એ ટલી ચીજોનો સમ ભાગે કાઢો કરવો, તેને પીપર ચૂર્ણ સ હિત મધુ પ્રતિવાપ આપીને પીયે તો વિષમ જ્વરને ... ॥ ૪૨ ॥

॥ अथ अजीर्णचिकित्सा ॥

अजमोदाभया चैव संचलेन समन्विता ॥
कर्चूरेण समायुक्ता, अजीर्णज्वरनाशनी ॥१॥

અર્થઃ—અજમોદ, હરડાં. સંચલ. એ ત્રણ ચીજો ભેગી કરીને પછી કચુરો સમ ભાગે નાખી તેનું ચુર્ણ કર વું. ને ખાવાથી અજીર્ણ તાવ મટી જાય છે ॥ ૧ ॥

॥ अथ उषःपानगुणाः ॥

कासश्वासातिसारज्वरपिटककटीकुष्टकं च प्रमेहान्मूत्राघातोदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णनासाक्षिरोगान् ॥ ये चान्येवातपित्तक्षयजकफकृता व्याधयः संति जंतो. स्तानस्त्वन्यानरोगान्हरन्ति पय. पीतमंते निशायाम् ॥ १ ॥

અર્થ:—આમ અજીર્ણ હોય ત્યારે લાંઘણ કરીયે; તેથી પાચન થાયછે; વિપક્વ અજીર્ણ હોય ત્યારે પાણી પીવરાવિયે; તેથી પણ પાચન થાય; વિષ્ટબ્ધ અજીર્ણ હોય ત્યારે સ્વેદ કાઢવો, મરદિયે; તેથી પાચન થાય; અને રસ અજીર્ણ હોય ત્યારે દિવસમાં નિદ્રા કરવી; તેથી કરી પાચન થાયછે૬

॥ इति कालज्ञाने निदानचिकित्साकथनं नाम तृतीय उद्देशः ॥ ३ ॥

॥ लघुभोजनविधिः तथा निवातसाम्यम्:॥

सज्वरो निज्वरो वापि, लघ्वन्नं परिभोजयेत्॥
निवातसेवनं यादृक्, तादृक् स्यात् कर्णवंधनं१

अर्थ·—જે રોગી માણસને તાવ આવતો હોય અથવા ઊતરી ગયો હોય, તેણે હલકું ભોજન ખાવું; અને જેવું વાત વગરના સ્થાન ગુણકારક છે તેવુંજ પવનમાં કાન બાંધી રાખવા તે પણ ગુણકારી છે ॥ ૧ ॥

॥ कालविशेषेण जलगुणाः ॥

अजीर्णे भेषजं वारि, जीर्णे वारि वलप्रदम् ॥
अमृतं भोजने वारि, भुक्तस्योपरि तद्विषम् ॥१॥

અર્થ:—જમ્યા પહેલાં પાણી પીવું તે ઓસડ રૂપે જ ; અન્ન પચી ગયા પછી જો પાણી પીયે તો બલને

॥ अथ लंघननिषेधः ॥

गुर्विणीबालवृद्धेश्च, कामशोकनवज्वरे ॥
लंघनं नैव कर्त्तव्यं, पूर्वाचार्या वदंति हि ॥१॥

અર્થઃ—ગર્ભવાલી સ્ત્રી, બાલ, તથા વૃદ્ધ કામી, શોકવાન નવજ્વર, અને એકાંતરાદિક, એટલા તાવવાળા રોગીને લાંઘણો ન કરાવીએ, એવું પુર્વાચારયોએ કહેલું છે ॥ ૧ ॥

॥ अथ वेगधारणफलम् ॥

मूत्ररोधाद्भवेदंधो, बधिरो वायुरोधनात् ॥
कुष्टीस्याच्छुक्रसंरोधात्, मृत्युःसंधारणादपि १

અર્થઃ—મુત્રને રોધવા થકી આંખે આંધળો થાય, વાયુના રોધવાથી કાન બહેર મારી જાય, વીર્યના રોધવાથી કોઢિયો થાય, અને મલનો રોધવા થકી નિશ્ચયે મરણનીપ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ ૧ ॥

॥ अथ ऋतुपरत्वेनापथ्यकथनम् ॥

यौ मधुरमश्नाति निदाघे ह्यातिमैथुनी ॥
वैन्नद्यंबु वर्षासु दधिभोक्ता शरद्यपि ॥ ७ ॥

અર્થ;—વસંત ઋતુમાં મિષ્ટાન્ન ખાય, ગ્રીષ્મઋ

થાય છે, વાયુ વગરની જગામાં રહેવામાં જેટલા ગુણો છે તેટલા કાન ઢાંકવામાં છે, બ્રહ્મચર્ય રાખવામાં જેટલા ગુણો છે, તેટલા મનમાં કામ ન રાખવામાં છે ॥

॥ इति श्रीशंभुनाथविरचिते कालज्ञाने संकीर्णविषयकथन नामा चतुर्थ उद्देशः ॥४॥

॥ इति कालज्ञानं संपूर्णम् ॥

